

אלה משלי המאסף

דרך המשל המודרני בראשיתה של ההשכלה העברית:

“ללמוד מוסר השכל במשל ומליצה”

מאת משה פלאי

אוניברסיטת מרכז פלורידה

המשל היה אחד הז'אנרים הפופולאריים ביותר בסיפורת האירופית של המאה הי"ח, תופעה שמצאה את ביטוייה גם במידת שכיחותו של המשל בסיפורת ההשכלה העברית. בראשיתה של ההשכלה היה המשל אחד הז'אנרים המקובלים ביותר בהמאסף לאחר השירים.¹ עתה, עם השלמתו של 'מפתח המאסף', אינדקס מוער וממוחשב של כתב-העת העברי המודרני הראשון, שהופיע בשנים 1783-1811, ניתן לבחון ולהעריך את מציאת המשלים בז'אנר משכילי זה.² בעשרת כרכי המאסף נדפסו 55 משלים שונים, בחלקם מקוריים – במידה שאפשר לאבחן בוודאות מקורות בז'אנר זה – ובחלקם משלים מתורגמים ומעובדים. בנוסף על כך פירסמו המאספים – עורכי המאסף וסופרי – שלושה מאמרים העוסקים בפואטיקה של המשל. כך הגדירו את מהותו של המשל מתוך כוונה להציגו לפני הקורא העברי בז'אנר סיפורתי מחדש המוגדר ומאופיין על-ידי קונוונציות סיפורתיות מקובלות וידועות.

מידת שכיחותו עשויה להיות מוסברת בחלקה בהיקפו הקצר של המשל, המקל על כתיבתו ופירסומו, אך הסבר זה בלבד אינו יכול להניח את הדעת. אין כל ספק, שהמשכילים מצאו במשל ביקעה להתגדר בה בגלל תכונותיו הסיפורתיות הז'אנריות המיוחדות ואפשרויות המסר האוניורסאלי הגלום בו. ואכן, המבקרים וההיסטוריונים של הסיפורת העברית ציינו את העניין הרב שהיה למשכילים במשל. הז'אנר, שהיה כאמור מקובל בסיפורת האירופית, משך איפוא את ליבם של המשכילים העבריים בגלל סיבות אחדות: סיפורתיות, תרבותיות וחינוכיות.

בנושא זה של המשל וגילוייו בהמאסף דנתי כבר בפרק על המשל בסיפרי סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית.³ שם סקרתי את עיונה של הביקורת ההיסטורית העברית במשל המשכילי, עסקתי בתופעות המשל בסיפורת האירופית במאה הי"ח, וביחסה המיוחד של הנאורות האירופית למשל כסוגה המתאימה

¹ ראה, Thomas Noel, *Theories of the Fable in the Eighteenth Century*, (New York, 1975), Ch. I, pp. 149-151; H. J. Blackham, *The Fable as Literature* (London, 1985), pp. xx-xxi, 101. ;Karl Emmerich, *Der Wolf und das Pferd* (Berlin, 1960), s. 5. בסיפור על תולדות הסיפורת הגרמנית כותב רוברטסון, כי המאה הי"ח הייתה 'תור הזהב' למשל בסיפורת האירופית. ראה: J. G. Robertson, *A History of German Literature*, sixth edition by Dorothy Reich (Edinburgh & London, 1970), p. 229. ביבליוגרפיה מוערת ומקיפה על מחקר המשל בכללו נתפרסמה בהוצאת גרלנד, *Pack Carnes, Fable Scholarship[:] An Annotated Bibliography* (New York, 1985).

² על 'מפתח המאסף' הרציני בכנס של איגוד הפרופסורים לעברית בארצות-הברית בשנת 1994; ההרצאה, ובה תיאור מפורט של הפרוייקט, עומדת להתפרסם בעלי ספר. כן הרציני בכנס של האיגוד בשנת 1997 על הפרוזה בהמאסף, ובקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות, הרצאה שכללה הערכה כללית של הפרוייקט ודיון בשיחה ובסיפורת שנדפסו בהמאסף, ואף היא עתידה להינדפס בדברי הקונגרס. הסוגה השנייה בגודלה ובכמותה היא 'המיכתמים'. כמו-כן לא ארון במיסגרת זו ב'משלי החוכמה' הפסכרו-מיקראיים, כדוגמת יצירתו של יצחק סאטאנוב במשלי אסף, שאחד ממיכתמיו, 'קנה פנינים', הובא בהמאסף, ה': ב'. 'תקמ"ט.

³ סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית (ישראל, תשנ"ט), עמ' 116-137. בהמשך ארמזו לדיונים בנושאים קרובים. פרק זה נדפס בגירסה מוקדמת: "הסוגה של המשל בספרות ההשכלה העברית בגרמניה: גילויי המשל בהמאסף", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג' (ירושלים, תשנ"ד), עמ' 45-52.

למטרותיה הסיפוריות והחברתיות לשיפוטיה לתיקון האדם ולחינוכו. הגדרות המשל האירופי באותה מאה היו חלוקות ואפילו השימוש במונח 'משל' לא היה זהה. היו שהשתמשו במונח זה לציון סיפורים רגילים, או סיפורים בעלי מוסר השכל, ויש שהתייחסו אליו רק כאל משל איזופי. נוכחנו כי השפעתו של לא-פונטיין הייתה רבה בעיקר במחצית הראשונה של המאה, וממשלי משלים הגרמניים כהאגדורן, גוטשד וגלרט הלכו בעיקבותיו. אך באמצע המאה חל שינוי במגמת המשל בגרמניה עם התפנית הסיפורית שאימץ לסינג בשנת 1759 בדרישתו 'לשוב אל איזופ' ולהפריד בין השירה ובין המשל. למרות חילוקי-הדיעות באשר להגדרתו של המשל, היו קווים משותפים באסכולות השונות. סיכומם ימסור את התפיסה הכללית של המשל: כולן הדגישו את הלקח המוסרי המדרך והמלמד, או מהנה ומכבד, המאפיין את המשל, וכן את היסוד האליגורי או היעדרו. כמו-כן הטעימו את יסוד הקיצור, הפשטות, הדגשת האמת ואחדות המיבנה – כיסודותיה של פואטיקת המשל. הגדרה מעודכנת יותר הציע חוקר המשל בלקהאם הרואה במשל סיפר מיבדי בזמן עבר המשקף ומכליל אמת מסוימת אף כי הוא עצמו אינו אמיתי. במשל יש יסוד מיטאפורי, שבאמצעותו הפעולה באה לתאר משהו אחר שהיא דומה לו, ואותו דבר בתפיסתנו הוא ה'אמת'.⁴ בהמשך דיוני שם עסקתי בעמדתם של עורכי המאסף כלפי המשל ובתיאוריות המשל של סופרי כתב-העת: יואל ברי"ל, יצחק סאטאנוב, יצחק אייכל, שלום הכהן ויהודה ליב בן-זאב.⁵

הפרק הנזכר בסיפרי המשל עתה את הקרקע להמשך הדיון בתופעות המשל בהמאסף, מיפוי סוגיו השונים, וניסיון להערכת המשל בין היצירות האחרות והסוגות הסיפוריות האחרות של סופרי ההשכלה שפירסמו את יצירותיהם בכתב-העת.

הביקורת העברית ביחסה אל המשל המשכילי

בביקורת העברית נידון המשל המשכילי המוקדם בכתיביהם של כמה מן המבקרים וההיסטוריונים של הסיפורות. פ. לחובר הקדיש פרק שלם בסיפרו 'למשל' משלים וחכמים' ובו הוא דן במישליהם של החשובים בסופרי ההשכלה המוקדמת: יואל ברי"ל, אהרון וולפסון, יהודה ליב בן-זאב, ויצחק סאטאנוב. לחובר עמד על אחת הבעיות המרכזיות הקשורות בתופעת המשל המשכילי המוקדם וביחסו אל הסאטירה, והביע את דעתו כי המשל המשכילי מילא את מקומה של הסאטירה וכישר את בואה.⁶ היה זה קלוזנר שקישר את היעדר הסאטירה בהמאסף, לכאורה, עם הוראתו של נפתלי הירץ ויזל לעורכי המאסף שלא לפרסם "ספורי התולים להתל באחיהם ובמעשיהם הן לכלל או לפרט כדרכי הסאטיר"ע".⁷ ויש לבחון אם נכונה ההנחה כי אכן תפקד המשל במקום הסאטירה בהמאסף.⁸ המבקר והיסטוריון הסיפורות העברית ח. נ. שפירא דן במשל הפיתגמי ובמשל הסיפורי. הוא ציטט והסביר בפירוט כמה מן המשלים הסיפוריים מאת י. ברי"ל, ברוך לינדא, אהרון וולפסון וי.ל. בן-זאב. דיונו מאפיין את המשל הסיפורי המשכילי כבעל אוריינטציה ריאליסטית.⁹

⁴ בלקהאם, *The Fable as Literature*, עמ' xii-xi.

⁵ דיון מפורט בנושאים אלה נדפס בסיפרי הנזכר בהערה 3, בעמ' 117-129.

⁶ פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א' (תל-אביב, תרפ"ח), עמ' 78-86, ועל הסאטירה, ראה עמ' 79: "הוא [המשל] היה להם גם כמקום סטירה", וכן בהמשך: "המשל של ההשכלה העברית הוא אפוא כעין אות מבושר לסטירה העברית". סיפרות עניפה קיימת על המשל בכללו ועל תופעות המשל המאוחרות יותר – כגון מישלי יל"ג – שלא יוזכרו כאן.

⁷ כנחל הבשור, כרוך עם המאסף, א' (תקמ"ד), עמ' ח'.

⁸ יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א' (ירושלים, 1960), עמ' 158-159, 161-162 (על משלים בהמאסף), 169-170 (על משל אסף של סאטאנוב), 184 (איזכור מישלי יהודה ליב בן-זאב).

⁹ ח. נ. שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה (תל-אביב, תשכ"ז); מהדורת צילום מן המקור בתרצ"ט, עמ' 333-343; על המשל הפיתגמי בכללו, עמ' 309-310, ועל יצירתו המישלונית-הפיתגמית של סאטאנוב, עמ' 313-333. הוא מזכיר את דיכר ברי"ל (להלן) על המשל וטען – בהסתמך על לחובר – שכרי"ל הלך בעיקבות לסינג (313).

שמעון הלקין כלל את המשל במיסגרת שירת ההשכלה, והוא חילקו לשלושה: "הפתגם-המכתם; משל החיה והעוף; והאליגוריה"¹⁰. אברהם שאנן קישר את תופעת המשל במגמה הסאטירית הדידאקטית שאיפיינה את סופרי המאסף. הוא דן במשל התנכ"י, כדוגמת משלי אסף של סאטאנוב, ואיזכר את הממשלים האחרים: ברי"ל, בן-זאב, וולפסון ולינדא, וציין את השפעתו של גלרט על סופרי המאסף ב'פאבולות' שלו.¹¹ בין החוקרים האחרים, שמואל ורסס פירסם אנתולוגיה על המשל המשכילי, ובמאמרו על משלי אסף של סאטאנוב עסק במישלי החוכמה, הגדיר את ה'משל' ואת סיווגו של המשל במיסגרת השירה.¹² גם גדעון טורי עסק בתופעת המשל המשכילי והדגיש את השפעתו של כריסטיאן גלרט על ממשלי המשלים המשכילים.¹³

מעמדו של המשל במאסף

פירסום המשלים בתדירות גבוהה והופעתם הקבועה מעל דפי המאסף מעידים על חשיבות הז'אנר בעיני עורכי המאסף כפרט ובהשכלה העברית המוקדמת ככלל. בחידושו של ז'אנר זה וטיפוחו כאחת הסוגות החשובות של הסיפרות המתחדשת ביטאו המשכילים את שאיפתם לאימוץ סוגות סיפרותיות קיימות כמורשת הסיפרות לדורותיה ובמידת האפשר לשילובן עם סוגות קיימות בקורפוס הסיפורתי האירופי. ואכן, המשל ענה על הדרישות הללו.¹⁴ המשלים שנדפסו בהמאסף היו בדרך כלל קצרים, כמתבקש מאופי המשל, והיקפם מצומצם יחסית. אך יש ליתן את הדעת שמחבריהם – יואל ברי"ל, יהודה בן-זאב, אהרון וולפסון, שלום הכהן ויהודה ייטלש¹⁵ – חזרו ופירסמו את מישליהם בסיפרי הלימוד ובמיקראות העבריות למיניהם באותה תקופה. באופן זה פירסום המשלים, התקבלותם ותפוצתם זכו לתהודה מרשימה ביותר, אף כי אי אפשר להשוותה לפופולאריות של המשל האירופי.

חמישים וחמישה המשלים שנדפסו בכתב-העת המשכילי אינם מהווים חטיבה הומוגנית אחת. המשלים האלה נדפסו בעשרת כירכי המאסף לאורך שנים רבות, משנת 1783 ועד 1811, והם נכתבו על-ידי מחברים שונים. משלים אלה מייצגים מגוון רחב של תפיסות ז'אנריות ואסכולות סיפרותיות שונות. היו בנייהם משלים ברמות איכות שונות שהיו בעלי תכונות מישליות וסיפרותיות שונות. ואף על פי כן, מיפויים וסיווגם עתה יסייע לנו להשלים את שירותו תמונת המצב הכללית של הז'אנר ויאפשר לנו לעמוד על מורכבות תופעת המשל בהמאסף בראשיתה של ההשכלה העברית בגרמניה.

עמדתם של המאספים כלפי הסוגה של המשל ניכרת מפירסום מאמר-פתיחה למשלים העתידיים להתפרסם בירחון בשם 'משלי מוסר' מאת יואל ברי"ל – ממשל משלים מובהק, מדקדק ומעורכי המאסף. המאספים מודיעים, כי מצויים בידיהם משלים נוספים מאת י. ל. וכו' בתוכניהם להביאם במדור השירים.

¹⁰ שמעון הלקין, מבוא לספרות העברית (ירושלים, תשי"ח), רשמה: צופיה הלל, עמ' 61, 93-81. וראה במיוחד עמ' 82.

¹¹ שאנן, הספרות העברית החדשה לזרמייה, א', עמ' 69-75 וראה עמ' 42.

¹² ורסס לימד את המשל באוניברסיטה העברית ופירסם אנתולוגיה בהוצאת 'אקדמון' המשל והאליגוריה בספרות ההשכלה (ירושלים, תשט"ו). במישלי סאטאנוב הוא דן במאמרו על משלי אסף, "על יצחק סאטנוב וחיבורו 'משלי אסף'", תרביץ, ל"ב (ד', תמוז תשכ"ג) עמ' 370-392, ונחזר ונדפס בסיפור מגמות תצורות בספרות ההשכלה (ירושלים, תש"ן), עמ' 162-186 ובמיוחד עמ' 384 (במאמר) ו-178 (בספר).

¹³ גדעון טורי, "שימוש מושכל במשל משכילי [:] כריסטיאן פירכטגוט גלרט בספרות העברית", נקודות מפנה בספרות העברית וזיקתן למגעים עם ספרות אחרות (תל-אביב, 1992), עמ' 75-86.

¹⁴ יעקב שביט, במאמרו "עורמת המשל והמשל כמשל [:] משלי י"ל גורדון וגלגולי מסורת המשל בספרות ההשכלה", סדן מחקרים בספרות עברית (תל-אביב, תשנ"ח), עמ' 141-153, סבור שהמשל "שימש מסווה נוח להעברת מסריה המורליסטיים-הרפורמטורים של תנועת ההשכלה". במסווה של פנייה לקוראים צעירים היה אפשר גם לפנות אל קוראים מבוגרים. הוא מסביר, שהנחת ממשלי המשלים העבריים כמאה הי"ט הייתה שהשימוש בדאגן מקובל זה לא ייחשב כמסוכן בעיני שומרי התומנות (145).

¹⁵ יהודה ייטלש פירסם את משלי אחיו, ברוך ייטלש, שראו אור תחילה בהמאסף בסיפרו בני הנעורים, א' (פראג, 1821).

¹⁶ כזאת מסרו את תפסתם הז'אנרית, שהייתה מקובלת גם בסיפוריות האידופיות, שהמשל הוא חלק מן השירה (ועוד על כך בהמשך).

כפי שהראיתי בפרק על המשל בסיפרי הנוכר, כמאמר הפתיחה למשלים הציג ברי"ל באופן חלקי את הערכתו על אופיו ותכונותיו של המשל המשכילי. הוא העלה לדיון שני היבטים מרכזיים של המשל: האחד הוא תכונתו המיוחדת של המשל כיצירת סיפרות להשפיע על נפש האדם. שימת הדגש על יסוד ההשפעה של המשל קשורה להגדרת השירה בכללה, שאחת מתכונותיה המובהקות על-פי התיאורטיקנים של ההשכלה למיניהם הייתה ההשפעה על נפש האדם.¹⁷ ההיבט השני של הז'אנר הוא יסוד התועלת של המשל "בדרכי המוסר והישרת מדות הנפש" (עמ' פ"ט). המשלים נועדו איפוא לסייע בעיצוב האדם היהודי וחינוכו – מטרה שהציבה לעצמה סיפרות ההשכלה ושאומצה גם על-ידי עורכי כתב-העת.

ברי"ל הדגיש במאמרו כי המשל כז'אנר מתייחד בתכונתו לאַחַד את ההפשטה וההכללה הראציונאליות עם ניסיונו הריגשי והחושני של הפרט, שילוב היוצר מוסר השכל החודר אל לב השומע. שילוב זה מפיק סיפור פרטי שיש בו הכללה. הסיפור קרוב לשומע ונוגע בו עצמו מבלי שיאיים עליו או על אישיותו, דבר שהיה עלול לגרום לשומע לדחות את לימוד מוסר ההשכל של המשל. המשל מצטייר איפוא ככלי משפיע שאינו מאיים על השומע. השימוש כבעלי חיים כגיבורי המשל מרחיק את הקורא מן המאורע עצמו ומכיוון שהסיפור אינו נוגע לכאורה בו, הוא נוטה לקבל את המסר הגלום במשל.¹⁸ ברי"ל דן בצד האסתטי ובתאוריה של המשל בהקדמה לסיפור זמירות ישראל, קבע את סוגיו השונים והציע את הגדרותיהם.¹⁹ כפי שצינתי בדיוני על ברי"ל ותיאוריית המשל שלו, מקורותיו נראים אקלקטיים, ומצאנו בהם הן את השפעת ג'לטרו והן את השפעתו של לסינג.²⁰

תפיסת המשל בהמאסף – המשל חלק מהשירה

בתחילה לא נתפס המשל בעיני עורכי המאסף כסוגה בפני עצמה אלא נחשב כחלק מן השירה. בשלוש השנים הראשונות של כתב-העת נדפסו המשלים, בדרך כלל, במדור 'שירים'. עובדות מיבניות משיטת הבאת המשלים ומיקומם בגיליונות המאסף מוכיחות, כי המשל נתפס ככלול בשירה ומוגדר כחלק ממנה.²¹ נציין איפוא בכמה מן ההוכחות הללו:

¹⁶ י.ל., "משלי מוסר [-] פתיחה", המאסף, א' (תקמ"ד), עמ' פ"ט: "ואני לא באתי לבאר כל ענין המשל ע"ד חכמת מלאכת היופי [עסטטיקן]". ברי"ל מעיר על ההבדל שבין המשל התנכי המקובל באסתטיקה כ'פאראבל', ובין המשל האיזופי הקרוי 'פאבל'. על המושג 'משלי מוסר הערתי בדיוני על המשל בסיפרי סוגות וסוגיות בסיפרות ההשכלה העברית, עמ' 125, הע' 37; וראה גם להלן.

¹⁷ ראה לדוגמה את דיבר ויזל בנושא זה, דברי שלום ואמת, א' (ברלין, תקמ"ב), עמ' 29. וכן עיין במאמרי "תפיסת המליצה בראשית ספרות ההשכלה העברית", לשון ועברית, 8 (יוני 1991), עמ' 39.

¹⁸ י.ל., "משלי מוסר [-] פתיחה", המאסף, א' (תקמ"ד), עמ' פ"ט: "כי הפעלת אלו המשלים כלב השומע היא פעולת דבר פרטי, מבלי שיהיה הפרטי הזה נוגע בגוף השומע עצמו שימנעהו מלקבלו..." "וכן בחרו המשלים להחיות במשליהם כל הגשמים הנמצאים, כצומח ודומם, ולתת גם בהם, גם בבהמות חיות ועופות, שכל ותבונה לחשוב מחשבות ולדבר דבר, לפי שמקריהם ותולדותיהם הם חרוקים עוד ביותר ממקרי גופי השומעים".

¹⁹ יואל ברי"ל, "הקדמה ראשונה מענין השירי בכלל, ומליצת ספרי קודש בפרט", ספר זמירות ישראל (ברלין, תקנ"א), עמ' ו-ד. הקדמה זו אינה מצוייה במהדורה הראשונה של הספר שנדפסה בברלין בתקמ"ה, והיא מופיעה במהדורת תקנ"א. עסקתי בתיאוריה זו בפרק על המשל בסיפרי הנוכר בהערה 3.

²⁰ על השפעת המשל על נפש הקורא, ראה ג'לטרו, *Schriften zur Theorie und Geschichte*, Christian F. Gellert, s. 37. *der Fabel* (Tübingen, 1966), ואילו הרעיון שהאדם נוטה יותר לקבל את הלך המובא בחיות, ולא בכני-אדם, נמצא בכתיבתו של Antoine Furetiere, מחסידי לא-פונטיין. ראה, נואל, *Theories of the Fable*, עמ' 17. על דיקות לסינג, ראה "Von der Einteilung der Fabeln," *Lessings Werke*, V (Berlin, 1988), s. 204.

²¹ תפיסה זו הביאה את צמח צמרין לדון במשלים כחלק מרינו בשירה בסיפרי המאסף כתב העת המודרני הראשון בעברית (תל-אביב, תשמ"ח)...

המשל הראשון שנדפס בכרך א' של המאסף לשנת תקמ"ד הוא "ריב השמש והרוח". משל זה מופיע במדור השירים לאחר שיר מתורגם ומעובד של ראמלר בשם "לגבר משכיל אל הגילה" (א: צ"ד-ק)²², אחרי השיר נדפס הכותר 'מוסר השכל', ומתחתיו שני בתי שיר מחורזים ומנוקדים. מייד לאחריהם מופיע המשל "ריב השמש והרוח", שאינו אלא משל בפרוזה, ואף על פי כן הוא כלול במדור השירים. בהערות-שוליים מוסרים העורכים, כי משל זה הוא הראשון למשלים, שבהקשרם פירסמו את הקדמתו הנזכרת של ברי"ל על המשל. המסקנה המתבקשת היא, כי משל – ולוא גם בפרוזה – נחשב ככלול במיסגרת השירה.

תופעה זו מצטיירת באופן קבוע בשלושת הכרכים הראשונים של המאסף שבהם אנו מוצאים במדור השירים משלים נוספים הכתובים בפרוזה. לדוגמה: "הרועה והמקור", שהוא סיפור מישלוני מאת ג'ון ג'יי אשר עובד בידי ח.כ. (חיים קסלין) (א: ק"ה-ק"כ)²³. באותו כרך של המאסף לשנת תקמ"ד נדפסו במדור השירים כמה שירים, ולאחריהם גם משל מחורז אחד, "האב ובניו", מאת גלרט ובעיבודו של יוסף הלטרן (א: ק"ג). מייד אחר כך נדפסו שני משלים בפרוזה, "השמש והנשר" מאת ר.ע, ו"שינת [!] הרשעים" מאת י.ל. (א: קנ"א-קנ"ב). בכמה ממשלים אלה נדון להלן. המשל, בין אם הוא כתוב בחרוזים ובין בפרוזה, נכלל במדור 'שירים' בשלוש שנותיו הראשונות של כתב-העת.

עוד על הכללת המשל במיסגרת השירה נלמד מסדר הבאת החומר במדור השירים בחוברת א' של כרך ג'. תחילה נדפסו בו שני שירים (ג: א'-א"); השיר השני ממוספר במיספר 2, ומייד אחריו נדפס קטע שלישי, הממוספר, לפי הסדר, בסיפרה 3, שהוא למעשה משל סיפורי בפרוזה (מאת י.ל.). כותרתו היא "הנקמה. משל"; המונח המגדיר 'משל' נדפס בצמוד לכותרת לצורך הסבר מייד. בין שני השירים הראשונים – ובניהם ובין המשל – נדפסים שלושה כוכבים המשמשים להפרדה. שוב נאחנו נוכחים שמשל סיפורי בפרוזה כלול במדור 'שירים'.

תופעה אלו מביאות אותנו איפוא למסקנה, כי התפיסה הקלאסית אשר רווחה בסיפוריות האירופיות עד אמצע המאה הי"ח, שהמשל הוא חלק מן השירה, עדיין מקובלת על עורכי המאסף בכרך ג'.²⁴ ואכן העורכים עצמם הודיעו בהערות-שוליים להקדמתו הנזכרת של ברי"ל: "גם יש לנו עוד משלים רבים... נתחיל להציגם אחת אחת תחת חלק השירים". תופעה סיפורית זו בהשכלה מתקשרת עם התופעה הידועה בסיפורות הגאורות במאה הי"ח, שז'אנרים ידועים היו מעורבים לעיתים אחד במישנהו.²⁵

אך התפיסה החדשה, שהמשל הינו ז'אנר עצמאי העומד ברושט עצמו – בחלקה על-פי תיאוריית המשל החדשה של לסינג²⁶ – החלה לחדור אל תודעתם הסיפורית של עורכי המאסף, ומכרך ד' ואילך החלו המשלים להידפס במדור בפני עצמו בשם 'משלי מוסר'. המונח 'משלי מוסר' אינו מופיע במקורות הקלאסיים

²² מראי-המקומות אלה בגוף הטקסט מתייחסים למיספר הכרך בהמאסף ומיספר העמוד.

²³ תירגום-עיבוד של המבוא למשל של ג'יי, ראה John Gay, "The Shepherd and the Philosopher," *Fables* (London, 1737), pp. B1-B3. וכן נדפסו משלים בפרוזה לרוב: "משל השמש והרוח", עמ' ק"א; "מוסר השכל", עמ' ק; "משפט איילי", עמ' קל"ב; "הרחב", עמ' קל"ב; "הגמד הענקי", עמ' קס"ו; "הילד והצל", עמ' קס"ז, ועוד. וראה הדיון בהמשך.

²⁴ H. J. Blackham, *The Fable as Literature*, p. 11, וראה: "משלי מוסר", המאסף, א', תקמ"ד, עמ' פ"ח. יש להעיר שהשילוב בין משל ושיר המשיך גם בתקופות מאוחרות, והופיע לדוגמה במישלי יל"ג. ראה דבריו בנייני פולמוס המשל והשיר ב"הקדמה" ל"משלי יהודה", כל כתבי יהודה ליב גורדון/ שירה (תל-אביב, תשכ"ד), עמ' קע"ט.

²⁵ המבקר האנגלי בן המאה הי"ח הלורד קיימס (Kames) ציין בסיפורי יסודות הביקורת (1762), כי צורות סיפוריות בלולות ומעורבות אלו באלו בלא שאפשר להבחין ביניהן: "Literary compositions run into each other, precisely like colours: in their strong tints they are easily distinguished; but are susceptible of so much variety, and another begins." take on so many different forms, that we never can say where one species ends and Henry Home, Lord Kames, *Elements of Criticism*, III (Edinburgh, 1762), p. 219.

ועוד בנושא זה ראה ברק על המשל, סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית, עמ' 15.

²⁶ ראה דיוני על מינתו של לסינג ברק על המשל, סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית, עמ' 122-123.

העבריים, וכנראה נתחדש בתקופה החדשה. שם מדור זה מתאים לתפיסת המשל כנושא מוסר השכל שנועד ללמד לקח, כדרך שהציגוהו רוב האסטיטיקנים של המשל במאה הי"ח.²⁷ יש לשער כי המעבר לתפיסה הז'אנרית החדשה התחיל כבר בכרך ג' (תקמ"ו), שבו פירסמו העורכים את 'משלי ערב' בליוויית הקדמה מאת שמעון בר"ז במדור 'מכתבים' (מאמרים). בראש המאמר נדפסה הכותרת 'משלי הערב' באותיות גדולות כגודל כותרות המדורים, אך בלי סדר אותיות האלפבית שציינו את סדר המדורים כדרך נתינתם בהמאסף, כגון: א. שירים, ב. מכתבים, וכדומה. ההקדמה נדפסה אימרות-אימרות – כדרך הדפסת המשלים עצמם – ולאחריה באה הכותרת 'משלי הערב' ומתחתיה הוראות החוכמה ואימרות הלקח בתרגום (ג: ק"ג-ק"ו). יתר 'משלי הערב' האלה נדפסו בהמשך הכרך במדור המרכזי 'מכתבים' ובכותרת המקורית 'משלי הערב'.

האמביוואלנטיות הזאת בתפיסת המשל על-ידי סופרי המאסף מוסברת מתוך אי-הבהירות הקיימת גם בסיפורת האירופית במאה הי"ח וכן מן ההגדרות השונות של המשל שעליהן התפלמסו האסכולות השונות בצרפת, באנגליה ובגרמניה.²⁸ יש לציין כי עמימות זאת נבעה גם ממורכבותו של המשל לסוגיו השונים בהתפתחותו ההיסטורית עד המאה הי"ח. עם השינויים במערכת המאסף בתקמ"ח והעברת הירחון לברלין, חל גם שינוי בתפיסת המשל, בוודאי בהשפעת הממשל יואל ברי"ל שהשתתפותו ניפרת עתה בכתב-העת. וכאמור, מכרך ד' ואילך נדפסו המשלים כיחידה נפרדת במדור 'משלי מוסר'.

המשלים למיניהם בהמאסף

כמחצית המשלים – 22 מתוך 55 – שנדפסו בהמאסף היו תרומים ונדפסו בניקוד או אף בלא ניקוד אך בסידור שורות שבור, קשיר. המשלים השיריים פזורים על-פני כל שנות הופעתו של המאסף ועיקרם מתרכז בשנים תקמ"ח (9) ותקמ"ט (4).²⁹ למעלה ממחצית המשלים – 27 מתוך 55 – היו משלים בפרוזה, שנחלקו לסוגיהם השונים כדלהלן: משלים בפרוזה – 12, סיפורים מישלונים – 7, ומשלים סיפוריים – 8. המשלים בפרוזה נדפסו בעיקר בשנה הראשונה, בתקמ"ד (10), ואילו בתקמ"ה, תקמ"ט ותק"ן נדפסו 4 בכל שנה.³⁰ מידע זה מאשש את תפיסת המשל, שנידונה לעיל, אשר קבעה, כאמור, כי בשנותיו הראשונות של המאסף השתייך המשל לסוגה של השירה, ואילו בהמשך נחשב לסוגה העומדת בפני עצמה. וכך, אפילו משלים שנדפסו בפרוזה נכללו במדור השירה... ובהמשך, בהיות המשל קטגוריה סיפורית בפני עצמה, במיסגרת המדור 'משלי מוסר', המשיכו לפרסם בו הן משלים בפרוזה והן משלים בחרוזים.

האם אפשר לראות בתופעות המשל בהמאסף יד מכוונת ותוכנית מותווית על-ידי המערכת? היש בהן כדי להעיד על תפיסה ברורה וקבועה של המשל? אל-נכון עלינו ליתן ליבנו לכך שהמשלים שנדפסו בירחון מייצגים פרי יצירה קומולטיבית שנמשכה שנים לא מעטות. הם נוצרו על-ידי קבוצת סופרים שונים בעלי רקע שונה, שחיו במקומות שונים, ואשר נענו לפנייתם של עורכי כתב-העת, ושלחו חומר לפירסום. מן החומר שנשלח אליהם בחרו העורכים את הנראה בעיניהם ולעיתים מתוך הצורך למלא את הגיליון. ואף אם עמדה לפני העורכים הבחירה לפרסם או לא לפרסם חומר כלשהו, הרי שהיא הייתה מוגבלת לחומר שהתקבל במערכת. יש להניח כי העורכים לא פירסמו חומר שלדעתם לא היה ראוי לדפוס. בנוסף על כך ניתן לשער, שהמערכת הזמינה סופרים וכותבי משלים, כיואל ברי"ל, שהיה ממשתתפי כתב-העת בשנותיו הראשונות, לפני שנעשה אחד העורכים בעצמו, או סופרים אחרים שהיו מקורבים לירחון, לשלוח חומר. ועל-כן, ברור,

²⁷ ראה מאמרו של סמית E. Elwood Smith, "The Fable and Kindred Forms," *The Journal of English and Germanic Philology* XIV (1915) עמ' 519. וראה כפרק על המשל, סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית, עמ' 125.

²⁸ על כך ראה הדיון בפרק על המשל, סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית.
²⁹ ספירת המשלים השיריים כדלהלן: תקמ"ד 3, תקמ"ה 1, תקמ"ח 9, תקמ"ט 4, תק"ן 2, תקנ"ד 2, תקנ"ו 1, סה"כ: 22.

החלוקה בין המשלים השיריים והמשלים בפרוזה, הרשומים בהערה הבאה, אינה מעידה על תפיסת המשל כדאנו שחייב להיכתב בפרוזה או בחרוזים, אלא כפי שיוזכר להלן בטקסט על תפיסתו כקטגוריה נפרדת העומדת בראשית עצמה.
³⁰ ספירת המשלים בפרוזה: תקמ"ד 10, תקמ"ה 4, תקמ"ו 1, תקמ"ח 3, תקמ"ט 4, תק"ן 4, תקס"ט 1. סה"כ: 27.

כי אנו יכולים לקבוע מגמות ונטיות רק על-פי החומר שנדפס תוך כדי העלאת השערות לגבי המציאות הסיפרותית שהייתה קיימת בזמנם.

לא נוכל איפוא להסיק מסקנות החלטיות כאשר למגמות הסיפרותיות המתבטאות בתופעות המשל במאסף. ואף על פי כן, אֵל לנו להניח, שלא הייתה מגמה סיפרותית בכתיבה של ממשלי המשלים. מדיוני בפרק על המשל בסיפרי בנושא המשל הגרמני, נראה שטופרי ההשכלה הודרכו בתפיסת המשל על-פי התיאוריות של גלרט, לסינג ואחרים. חומר הקשלים בכללו שנדפס בהמאסף משקף איפוא תמונת-מצב סיפרותית של הדיאנר באותו זמן.

הבדיקה המיספרית שהוזכרה לעיל אינה באה אלא לנסות להעיד על הקצאי הכמותי. חשוב יותר, כמובן, הוא המצאי האיכותי של המשלים וחלוקתם העניינית, המוטיבית והתקנית, וכן המסרים הנובעים מהם, ובעיקר דרכם הסיפרותית של המאספים בדיאנר של המשל. דיוננו פה יסוב על משלים שנדפסו בהמאסף לא על-פי התצורה החיצונית שלהם – והחלוקה לפרוזה ולשירה – אלא לפי שיוכם התת-דיאנרי, שהוא משמעותי לגבי תפיסת המשל והשימוש בדיאנר זה בכירכי כתב-העת, וכן אביא הדגמות אחדות לכל תת-סוגה.

סוגי המשל בהמאסף: משלים איזופיים

בין המשלים שהתפרסמו בהמאסף אנו מוצאים משלים איזופיים, או מישלי חיות, הממשיכים את המסורת הקלאסית הקדומה ואת תופעותיה המאוחרות יותר הן בסיפוריות האירופיות והן בסיפורת העברית, ולעיתים קרובות מהווים עיבוד-תרגום שלהם. בסוג משל זה, חיות, עופות, צמחים וכדומה מקבלים תכונות אנושיות והם מדברים ונוהגים כבני-אדם. המשל האיזופי, כדיברי חוקר המשל בלקהאם, מתמצת צורת התנהגות מהקשרה האנושי הרגיל ומציגה כדוגמה פארטיקולארית המייצגת את מעמדה. בלקהאם טוען, כי "המשל מראה את אשר עליו להראות, ומניח אותו פתוח לעיון. עניינו אינו להמחיש הנחות כלליות".³¹ המשל האיזופי, וכן עיבודו המודרני, חייב למלא שלוש דרישות עיקריות על-פי קביעתו של חוקר המשל פרי (Ben Edwin Perry, כדלהלן: א. הוא חייב להיות בדיוני במכוון ובכרוז, בין אם הוא אפשרי או לאו; ב. הוא חייב להיות פעולה אחת, או שורת פעולות ספציפיות, שאירעו בעבר, הנעשות באמצעות דמויות כלשהן; ג. הוא חייב להיות מסופר לא כסיפור לעצמו אלא לשם לקח שהוא מוסרי או אישי. יסודות הכרחיים אלה של המשל מביאים סיכום התפיסה הכוללנית של המשל והם מגשרים על-פני חילוקי-הדעות של האסכולות השונות.³² משל החיה והעוף נועד להורות מוסר ולקח, להקנות ניסיון-חיים, וללמד אמת אוניוורסאלית.

המשל "משפט אוילי": אחד המשלים 'הקלאסיים' מסוג זה שנדפסו בהמאסף הוא המשל "משפט אוילי" (א: קל"ב), מאת י...ל (יואל ברי"ל). משל זה, המבוסס על משל איזופי בשם "הצבאי ליד המעיין והארי", שאף עובד ותורגם לגרמנית בידי לסינג על-פי ריצ'ארדסון, הוא משל בפרוזה.³³ המשל מספר על הצבאי המתהדר

³¹ ראה בלקהאם, *The Fable as Literature*, עמ' 176.

³² Ben Edwin Perry, editor, "General Preface," *Aesopica* New York, 1980), p. ix. בכמה מן ההגדרות השונות ובתפיסות השונות של המשל במאה הי"ח דגתי בסיפרי סוגות וסוגיות בספרות ההשכלה העברית.

³³ "משפט אוילי" [משל] / י...ל. המאסף, א': קל"ב. סיון, תקמ"ד. לטריס, במהדורת המאסף שלו משנת תרכ"ב-ה', עמ' קנ"א, מעיר שהמשל תורגם ממישלי לסינג. ואכן לסינג מזכיר משל זה במסתו על המשל, בכל כתיב לסינג "Fabeln und Erzählungen." Lessings Werke V (Berlin, 1988), s. 181. שהופיע במקור האנגלי בעריכת סמואל ריצ'ארדסון בשנת 1740. ראה *Aesop's Fables 1740*, edited by Samuel Richardson, reprint (New York, 1975), pp. 33-34. *Fabeln mit moralischen Lehren [...] Aus dem Englischen übertragen [...] von G. E. Lessing* (Berlin, 1987), s. 69. תודתי לפרופ' גרעון טורי שהפנה את חשומת-ליבי למקור הגרמני. אך המשל העברי אינו עיבוד מתרגמו של לסינג, אלא עיבוד ממישלי איסופ. ההוכחה לכך תבוא מהשוואת דמויות החיות השונות במקורות השונים של המשל: בגירסה של ריצ'ארדסון האיום על הצבאי בא בדמותם של כלבים ("pack of dogs", שם, עמ' 33), וכן גם בגירסתו המתורגמת של לסינג ("Kuppel Hunde" – כלבי ציד, שם, עמ' 69). בעוד שבגירסה העברית מופיע האריה, כמישלי

בקרניו היפות אך מצטער על כי רגליו דקות מדאי. אך בעת סכנה, בבורחו מפני הארי, נוכח הצבי, כי דווקא רגליו הדקיקות האלה היו לו לעזר. ואכן, כל עוד שעט במישור לא הצליח הארי להדביקו, אך משהגיע ליער, היו קרני גאוותו בעוכריו: הוא נתפס בסבך בקרניו, ונטרף על-ידי הארי. לפני מותו הכיר הצבי בטעותו ואמר: "אחה לאויל! האומר לרע טוב ולטוב רע, כי קללתי את שהחיני ושבתתי את שהמיתני". בסוף המשל ניתן מוסר ההשכל ככותר תחת, דהיינו ה-Epimythium, שהוא סיכום פיתגמי הבא בסוף המשל: "שקר החן, הכל היופי, הטוב והמועיל הוא יתהלל!" (א: קל"ב).

המשל בא להציע רעיון אוניוורסאלי שלקח כצידו: אין לבטוח בהיכט החיצון של דברים ובהופעתם השיטחית, אלא יש לראות דבר על-פי איכותו הפנימית. בד כבוד, עלה בידי הממשל העברי לכוון רעיון מרכזי מגופי תורתן של הנאורות וההשכלה, דהיינו: שילוב הטוב עם התועלתני במקום יופי שיטחי שאין בו תועלת. האפיתמיוס מעביר את הלך מתחום הסיפור המישלי אל הניסיון האנושי שבנמשל.

המשל האיזופי המשכילי-העברי שומר בדרך כלל על התבנית המרכזית והתכונות העיקריות של המשל האיזופי הכללי, שבו, כאמור, בעלי-חיים מקבלים תכונות אנוש ויכולת הבעה אנושית, ומעשיהם מלמדים את בני-האדם לקח ואמת אוניוורסאליים. אך המשל העברי 'מגייר' את המשל האיזופי ומקנה לו ארשת עברית יסודית הן בשימוש בלשון העברית שצורתה מיקראית (כגון השימוש ב"ו" ההיפוך), והן בהיסמכות על מישלי חוכמה מיקראיים במסר: "שקר החן, הכל היופי..." (על-פי משלי ל"א: ל). בדרך זאת נראה משל איזופי זה כמשל עברי לכל דבר. המשל המשכילי הרחוב מעט את מיסגרת הסיפור בהשוואה למשל האיזופי הכתוב בצורה מרוכזת וחסכונית. וכך, לדוגמה, בעוד שהמשל האיזופי (בתרגומו העברי) מוסר את עיקר הדברים בקצרה: "...ושמח על קרניו, שהן גדולות וענפות, אך הצטער מאד על רגליו שהן דקות וחלשות" (83),³⁴ כותב הממשל העברי: "ויאמר אל לבו, מה יפה גם נאה הדרת קרני העצומים! ענפיהם גדלו, גם רכו משתילי מים, שפרה עלי נחלתי, יאשוני חיות, ויקנאוני הבהמות על זאת" (קל"ב). הוא מכפיל את תיאור יופי קרניו תוך שימוש בנרדפים: "מה יפה גם נאה", ואגב כך יוצר את מיבנה המישפט העברי ואת הסיגנון העברי הקלאסי. אחר כך הוא מוסיף לתיאור היסודי של הקרניים את המיטאפורה של ענפים שגדלו אך היו רכים משתילי מים, ובזאת נוצרת רמיזה מוקדמת לענפי העצים שבהם יסתככו בעתיד, ותיאור רכותם שלא סיעה בהצלחתו. ובהמשך מוסיף הסופר העברי למשל המקורי את תחושתו של הצבי בהשוואתו עצמו לחיות אחרות המקנאות בו. יסוד הגאווה מועצם בסיפור העברי על-ידי הכרתו של הצבי בקינאת החיות האחרות ושבתחיהן המביאים לשאננות-אכזב.

בניגוד לסופר המשכילי המביא כהכללה את הדיכוטומיה בין טוב לרע בדברים שהוא שם כפי הצבי העומד להיטרף, כדי להכשיר את הקרקע למסירת הלך המשכילי, הממשל האיזופי מכליל לקח בתחום הניסיון האנושי הכללי. לקח אוניוורסאלי זה קשור בנטייה הטיבעית לכוון כמה שנראה בטוח, נטייה שהצבי למוד-הניסיון כבר מפפק בה: "אוי ואבוי לי, אותן שעמדו להסגירני, על ידיהן נצלתי, ואלו שבטחתי בהן בטחון רב, בעטין הנני הולך למות!" (83). ועל-כן, גם הלך הסופי והמכליל בסיכום המשל האיזופי מעביר אותנו לתחום האנושי האמור בין ידידים: "כן יקרה לעתים קרובות בשעת סכנה, שהידידים המפפקים בעיניך מצילים אותך, ואלו אותם שאתה מאמין בהם ביותר – כוגדים בך" (84). אך המשל הוא יותר מאשר המסר. המשל, כמו השיר – מסביר בלקהאם – מתקיים גם לאחר הדין בו ונותר בעינו. הוא מהווה אמצעי למחשבה ומטרה להגות.³⁵

"רבי השמש והרוח": משל משכילי אחר, מטוג המשל האיזופי, נדרש למסורת המשל העברי הקלאסי, והינו עיבוד המשל "שמש ורוח ואיש" מתוך משלי שועלים לברכיה הנקדן.³⁶ המשל שנכתב כפרוזה ועובד

איזופ. ראה משלי איסופוס (ירושלים, 1961), עמ' 83, משל קס"ט: "הצבי ליד המעין והארי". תרגום-עיבוד אחר של משל זה בשם "האיל וצלמו" נרפס על ידי אהרון וולפסון באבטליון (פראג, תקס"ו), דף ל"ב, עב.

³⁴ מיספר עמוד זה ודומיו בהמשך מתייחסים לטקסט המדובר – משל איסופוס.

³⁵ בלקהאם, *The Fable as Literature*, עמ' 178.

³⁶ "שמש ורוח ואיש", משלי שועלים לרבי ברכיה הנקדן, (ירושלים ותל-אביב, תש"ו), עמ' ס"א. במהדורת משלי שועלים לרבי ברכיה בן נטרוני הנקדן (ברלין, 1921), עמ' 61-62.

על-די י...ל (ברי"ל) הופיע בכרך הראשון של הירחון (בתקמ"ד) כנותרת "ריב השמש והירח [=והרוח]"³⁷. קשה לעיתים לקבוע בוודאות מקורו של משל זה או אחר משום שיכולים להיות לו מקורות אחדים ממסורות מישליים שונים. ואכן, למשל משכילי זה יש גם מקביל במישלי איזופ וכן במישלי לא-פונטיין.³⁸ אגב, ברי"ל מכיר את משלי שועלים לברכיה הנקדן, והוא מזכירו בהקדמתו הנזכרת וטוען, שהמשל העברי הביניימי "הניח עוד מקום להתגדר בו" (א: פ"ט).

גיבורי המשל המשכילי הם איתני הטבע, השמש והרוח, שכל אחת טוענת כי היא חזקה מרעותה. כדי להכריע בדבר הן מתחרות ביניהן מי משתיהן תצליח לאלץ את ההלך לפשוט את אדרתו ו...להסיר את כובעו – הרוח הקרה או השמש החמה? ככל שהרוח הקרה רועמת בעוצמתה מתעטף ההלך באדרתו ומתכרבל בה. ואילו אך יצא השמש "על פני הארץ, בזהרו ובהדרו ויפץ, את העננים, ויורח על ראש המהלך... ויעבר אדרתו מעליו" (א: ק"א). מסור ההשכל נמסר בארבע שורות מסודרות כשיר, באותיות גדולות יותר מן הטקסט של המשל, והוא נושא נעימה מיקראית של מישלי החוכמה: "אם תשיב איש מאולתו, אל תגער בו, אל תקפנו, פן יחוק באולתו. במענה רך תוכיחנו, בנחת תלמדנו, ובמוסר אב תיסגנו, או ישמע לך". הסיכום הליקחי מוציא את הסיפור ממיסגרתו המישלית המספרת על תחרות בין כוחות הטבע, ומעביר את המסר אל המישור האנושי הכללי המכליל אותו במיסגרת הניסיון האנושי.

בדרך כלל, לשון המשל המשכילי קולחת בסיגנונה המיקראית: "הימים ימי בציר היו... (על-פי במדבר י"ג: כ: "הימים ימי בכורי ענבים"). מתקבל סיפור מעשה, הנעזר בקנונוציות סיפוריות, ובאמצעותן מועשר הסיפור בעונת השנה ("עת התחלפות הזמנים בכל רגע") וברקע חקלאי ("ימי בציר"). המשל המשכילי הוא אוניוורסאלי אומנם, אך הממשל המשכילי הוסיף לו משמעות אקטואלית לזמנו. נראה כי היריבות המישלית היא לא התנצחות בין שני כוחות הטבע בלבד אלא מאבק בין שני יריבים. אך מתוך הרמיזה המישלית למצוא "למי האמת!" מסתבר כי הם יריבים אידיאולוגיים והפולמוס הוא פולמוס אידיאולוגי בין שתי השקפות-עולם החלוקות כיצד להביא לשינוי. השינוי הקשור בהסרת האדרת נמצא אומנם במשל המקורי, אך המשל המשכילי שואל אותו ומעצים אותו בכוונה סמויה שהינה משכילית ביסודה. לעומת זאת, הסרת הכובע אינה מצוייה כלל בגירסה העברית הקדומה ואף לא במישלי איזופ או במישלי לא-פונטיין, והוא "תרומתו" הייחודית של הממשל המשכילי לאקטואליזציה של המשל. הרמיזה מכוונת לשינוי מינהגים חיצוניים, שהוזכר גם בסאטירה האפיסטולארית "אגרות משלם בן אוריה האשתומע", מאת עורך המאסף, יצחק אייכל, שבה מחליט הגיבור להחליף את ביגדי אנשי המיזרח בלבוש אנשי המערב.³⁹ אך הכוונה הזאת מובלעת, ואילו הלקח המובא בסוף המשל, כאמור, הוא אוניוורסאלי כללי: "במענה רך תוכיחנו, בנחת תלמדנו". האם המשכיל מעלה לריון בתוככי ההשכלה עצמה את השאלה כיצד יבוא השינוי שהמשכילים מטיפים לו – באמצעים ראדיקליים או מתונים?

בגירסתו העברית הקדומה במשלי שועלים מתרכז המשל במאבק בין הרוח והאיש, ויש בו תיאור של שלבי המאבק בין השניים. ואילו הגירסה המשכילית מתרכזת באיפיון מאמציה של הרוח להדביר את ההלך חוזר והתקף, תוך שימוש במיטאפורות של עוצמה והרס חובקי זרועות עולם. מסור ההשכל הבא בסוף המשל העברי בגירסתו הקדומה נועד ללמד לקח כללי, בחלקו על-פי המסורת המיקראית: "והמשל כי החכם יעשה בחכמתו. אשר לא יוכל הגבור בגבורתו: כי דברי חכמים בנחת נשמעים... (קהלת ט: יז).⁴⁰ המשל הקדום מביא גם כותר עילי, Promythium, שאינו מופיע בגירסה המשכילית: "החכם יעשה בחכמתו. יותר מהגבור בגבורתו". כותר זה מסביר מראש את כוונת המשל המוסברת ביתר פירוט בחתימה הסיכומית הנזכרת.

³⁷ המאסף, א': ק"א-ב. ניסן, תקמ"ד. השווה: "שמש ורוח ואיש", משלי שועלים לרבי ברכיה הנקדן, עמ' ס"א-ס"ב.

³⁸ המשל המקביל במישלי איזופ: "הרוח הצפונית והשמש", משלי איסופוס, עמ' 161. במשלי לא-פונטיין: "השמש והרוח", מבחר משלי לפונטיין (תל-אביב, תשט"ז), עמ' 85-86. יהודה ליב גורדון אף הוא עיבד משל זה. ראה, "השמש בגבורתו", משלי יהודה, כתבי יהודה ליב גורדון/שירה, עמ' ר"ד-ר"ה, על-פי מישלי לא-פונטיין. על השוואת כמה מן המקורות למשל משכילי זה, ראה בפרק על המשל בסיפרי סוגות וסוגיות בסיפרות ההשכלה העברית, עמ' 132-133.

³⁹ "אגרות משלם בן אוריה האשתומע", המאסף, ו' (תק"ן), עמ' מ"ג. על גירסה 'חרדית' של משל זה שנדפסה בישראל, ראה הערה 83.

⁴⁰ משלי שועלים, עמ' 62.

משלים אלה ודומיהם שימשו את עורכי המאסף כמכשיר להציע את מצע ההשכלה שלהם בדרך עקיפה שלא איימה ישירות על יריביהם. גם אם במישליהם הרגישו את המסר, עדיין נדרשה השתתפותו הפעילה של הקורא בהשלמת הכוונה הנרמזת במשל כתוצאה מאופיו של המשל כהיצג בלתי-ישי. בלקהאם טוען שלמשל חייבת להיות משמעות שאין לטעות בה. קיימת כמובן הסכנה שמשמעות אירונית או כמסה עלולה לחבל בהבנת המשל. יש איפוא יסוד של השהייה מובנית במשל ככלי תיקשורת. ואף כי המשל אינו חידה, השתתפותו ושנינותו של הקורא מביאות הן להנאה והן למסר, ומעורבותו נדרשת.⁴¹

"הכוכב העבים והרוח": כעבור כמה חודשים פירסם ח...כ. (חיים קסליץ) את המשל "הכוכב העבים והרוח", שאף הוא מרמז על מאבק ויריבות העשויים להיות ריליוואנטיים להשכלה.⁴² גם במשל זה הגיבורים הם אתני הטבע וגרמי השמיים העורכים מילחמה אלה עם אלה. המשל מתאר את הפועתו של כוכב חדש בשמיים. העבים קינאו בו וגמרו אומר להתייצב כאחד ולכסות את נוגהו לכל יביתו בו תושבי תכל ולכל יתן וזהו על הארץ. בעודם זוממים את זממם, באה רוח גדולה והפיצה אותם על-פני השמיים.

שורת מוסר ההשכל מסכמת את הלקח בסוף המשל: "כמקרה הכוכב יקרה לכל דבר חדש הנעשה תחת השמש – וכמקרה העבים יקרה לכל המקנאים". החתימה משליכה את המסר מן המשל אל הנמשל במציאות, תוך יצירת זיקה בין גיבורי המשל והריאליה שבה חיו ופעלו המשכילים העבריים. המשל עוסק בנושא שהיה קרוב לליכס, והוא ההתמודדות עם המימסד הרבני שהתנגד לכל חידוש ובמיוחד לחידושים שנגעו בגופה של היהדות ובחינוך היהודי. המסר ברור לכול: תמיד יהיו מתנגדים עזים ל'חדש', אך יופיעו כוחות אחרים שיגנו עליו. ובעוד ה'חדש' מתייחס לכל חידוש, השימוש במונח 'המקנאים' למתנגדי החידוש מביא את הקורא למיפתן של אמונות ודעות. מי הם המקנאים בקונטקסט זה? אל-נכון אלה 'הקנאים' השואפים לשמר את הישן. הרוח, שניתן לראות בה משמעות שמעבר למובן הפיזי, היא שתשים לאל את מאמצי המתנגדים לקידמה. יוצאת יוצא המחבר המשכילי לעודד את אחיו המשכילים, שאליהם הוא מפנה את המשל בתחילתו באומרו: "אל אחי ורעי אנשי חברת דורשי לשון עבר!" המשל משמש איפוא מכשיר לשם ביקורת המציאות הנוכחית אך גם לביקורת המגמה האנושית הכללית של האוחזים בשילטון לשמור על הקיים ולדחות את החדש.

"השמש והנשר": המשל עשוי לשמש גם למטרות ביקורת פנימית לשם נגיחת יריבים בתוככי ההשכלה עצמה. ר...ע, שפירסם בתקמ"ד את המשל "השמש והנשר", רומז לנושא משכילי שעמד לדיון בנאורות הגרמנית, ואשר מצא את ביטויו בשאלה הידועה: "מהי השכלה?" על שאלה נכבדה זו השיבו, בין השאר, קאנט ומנדלסון בירחון של ההשכלה הגרמנית ברלינישה מונאטסשריפט.⁴³ שפאלדינג (Spalding) פירסם בירחון הגרמני הזה משל בשם "הקוף" שבו הדגים בביקורתית השכלה מוגזמת 'השורפת' באורה. וגם מנדלסון חזה את ההרס העצמי של הנאורות המאווימת ונהרסת מבית.⁴⁴

במשל המשכילי העברי, הנשר המגביה עוף הסתכל בשמש, "מושלת היום", בהערצה, ושאל אותה למקור וזהרה. אך השמש עצמה אינה יודעת מהו מקור אורה; והיא מהסה את הנשר באומרה כי הקשה לשאול וכי לא היא ולא הוא יודעים את מקור האור. הנשר מספס את מצבה הקיומי באומרו: "ואם לא תדעהו

⁴¹ ראה בלקהאם, *The Fable as Literature*, עמ' 236, 238-239.

⁴² ח...כ., "כוכב, עבים ורוח", המאסף, א': ק"נ-קנ"א. תמוז, תקמ"ד.

⁴³ ר...ע, "השמש והנשר", המאסף, א': קנ"א. תמוז, תקמ"ד. בבכורי העתים כ': 100. תקפ"ב, שם נדפס המשל מחדש במיסגרת הדפסה חוזרת של כל כך ארץ, מופיעה החתימה כ...ד. ראה מאמריהם של קאנט ומנדלסון בירחון ברלינישה מונאטסשריפט, שחלקו נדפס מחדש כסיפור של הינסקה, *der Berlinischen Monatsschrift* (Darmstadt, 1973) בעמ' 452-465. על מאמרו של מנדלסון, ראה בביוגרפיה של אלטמן, *Moses Mendelssohn, A Biographical Study* (University, Alabama, 1973) עמ' 656.

⁴⁴ *Jürgen Wilke, Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688-1789)*, II (Stuttgert, 1978) עמ' 132. ראה על כך במבואו של הינסקה, *der Berlinischen Monatsschrift*, על הסכנות הטמונות בהשכלה לא נכונה, ראה עמ' lxi; על מנדלסון ויחסו להשכלה, ראה עמ' lxi. משל הקוף נדפס בשנה ב', כרך ד', 1784, על-פי קובץ זה של הינסקה, עמ' 370.

את, מי אפוא? תאירי לכל רואיך ולך לכרך החשך". דהיינו: את הנותנת אור לכול – נמצאת בחושך... ועל-כן לא יוסיף לקנא בה עוד. בחתימה מסכם הממשל את מוסר ההשכל בלקח מחורז בפי הנשר האומר, כי גם אם זוהרה של השמש גובר ואישים ילכו לאורה, הנבונים לא יקנאו בה, כי "אך חכמה חסרת בינה לך נעדרת". האור החיצון, ואפילו אם הוא אור השכלה הבא לשרת את האנושות, אינו מספיק. יש לרדת למהותו של האור ולמקורו. מפיו האור שאינו מבין את פשר האור ומשמעותו, הריהו חסר חוכמה. הנשר המגביה עוף מצטייר כחוקר ובודק וכמי שאינו מתייחס למקובלות בלא ספקנות, דהיינו – כמשכיל לכל דבר. המשל ריליוואנטי לעידן התבונה שבו התחילו כאמור לפקפק בעליונותה של 'השכלה' שיטחית ובלתי מבוקרת... והמחבר המשכילי אף הוא טוען לנאורות חיובית ומעמיקה. בין המשלים האיזופיים שנדפסו בהמאסף נמצאים גם משלים שיריים ואחרים, שידונו בהמשך.

המשל הסיפורי

תת-סוגה אחרת של המשלים שנדפסו בכתב-העת הגדתי ב'מפתח' הנוצר כ'משל סיפורי'. משל מסוג זה דומה לסיפור המישלונגי, שידון בהמשך, אך הוא קרוב יותר למשל מאשר לסיפור, ואילו לסיפור המישלונגי יש זיקה לסיפור המיבדי. המשל הסיפורי שונה מן המשל האיזופי בכך שגיבוריו אינם בהכרח בעלי-חיים הנוהגים כבני-אדם.

"גדעון הרועה": אחד המשלים הסיפוריים הוא "גדעון הרועה" מאת ח.כ. (חיים קסלין), שנדפס בתקמ"ה.⁴⁵ המשל הסיפורי הזה הוא עיבוד של המשל הקלאסי המופיע במשלי איזופ בשם "הרועה החומד לצון" שנכנס לשיגרת הלשון בביטוי "הצועק: זאב".⁴⁶ המשל מבוסס על אופיו הבלתי מהימן של הגיבור הצועק "זאב" כשאין זאב – ולכן כאשר בא הזאב ותוקף אין מאמינים לו. בגירסתו העברית נעלמת ההכללה המישלית ("רועה אחד... היה נוהג לחמוד לו לצון"), המסופרת בגוף שלישי בחסכנות יתירה, ומופיע תחתיה סיפור מעשה 'שהיה'. המספר מעלה דמות 'ממשית', ומכנה אותה בשם 'גדעון', ואף קובע את גילו של הגיבור בתחילת הסיפור, כמקובל גם בסיפורים האידיליים בהמאסף.⁴⁷ מייד לאחר מכן נקבע אפיונה של הדמות בקוטביות של 'טוב ורע', והיא מוצגת בראש הסיפור באיפיון ישיר וקצר באופן שלילי גמור: "והנער גדעון רע מאוד, אוהב מרמה ושקר"... אפיונו של הגיבור המשכילי שונה מאיפיון הרועה במשל האיזופי, שבו מוצגת דמות הנוהגת רק 'לחמוד לצון' מבלי שהיא תאופיין כ'רעה'. המספר האיזופי נותן לקורא אפשרות לשפוט בעצמו על אופיה של הדמות מבלי לקבוע אם רעה היא או טובה.

המספר העברי מעבה את חומרי הסיפור: הוא מפרט את הזמן ("ויהי לעת הצהריים"), ומתאר ריאליה פסטוראלית מחיי הטבע ("זאחיו ישבו לאכול ולשתות"), כסיפור לכל דבר, כפי שהיה נהוג בסיפורים ובאידיוליות הפסטוראליות שנדפסו בהמאסף. הוא גם מוסיף דיאלוגים במקום שהיו היגדים מסכמים בגוף שלישי ובכך הוא מוסיף חומרי סיפור המעידים על סיפור מעשה שהיה. פיתוח רצף הסיפור אף הוא על-פי המתכונת המיקראית: "ויהי בעת הצהריים", "ויהי היום", וכן גם שימוש בביטויים מיקראיים מקובלים: "לאכול ולשתות", "צעק צעקה גדולה ומרה".⁴⁸

הלקח בחתימת המשל האיזופי המקורי: "המשל מלמד, כי זה ענשו של כדאים, שאין מאמינים להם אף בשעה שאמת בפיהם" (162). הגירסה המשכילית גם היא מסיימת בקונוונציה של מסירת הלקח הנלמד: "על זה אמרו חכמינו: עונשו של כדאי, אפילו אם אומר דבר אמת אין שומעין לו". לפנינו גיזר כהלכה: של המשל

⁴⁵ ח.כ., "גדעון הרועה" [משל סיפורי]. המאסף, ב': כא. חשון. תקמ"ה.

⁴⁶ "הרועה החומד לצון", משלי איסופוס, עמ' 162.

⁴⁷ על כך ראה במאמר נפרד על הסיפורת בהמאסף שנמסר לאחרונה לדפוס.

⁴⁸ ראה, דברי הימים ב', כ"ד; יא; שמואל א', א'; ד; מלכים א', י"ח; מלך; ודבר; בראשית כ"ז: לד.

וקישור ליקחו לאימרת חז"ל.⁴⁹ ובזאת קישר הממשל המשכילי משל כללי עם לקח יהודי המצוי במקורות היהודיים.

הסיפור העברי אינו בא להפתיע את הקורא במתרחש, אלא להביאו להסקת המסקנה האוניוורסאלית, הנובעת מתכונתו זו של הגיבור, ואולי אף ליהנות מן ההדגמה הנובעת מן הלקח העברי הידוע. המשל הסיפורי הזה נראה איפוא כמעין הדגמה של אימרת חז"ל, כדרך סיפורי המוסר והלקח המקוריים שנדפסו בהמאסף.⁵⁰

"השלג האדמה והנהר": משל סיפורי אחר הוא "השלג האדמה והנהר", מאת ר - ק, שנדפס בתקמ"ה.⁵¹ בראש המשל מצטט המחבר מוטו מתוך הספר כהונת אברהם: "לפני שבר גאון באיש ינוח, לפני כשלוך רום וגבה רוח".⁵² גיבורי המשל לקוחים מן הטבע ותופעותיו. סיפור המעשה בשלג הלבן שכיסה את עין הארץ; בגאותו גבה ליבו והוא ביזה את האדמה השחורה שאותה הליכיש לבנים ובכך הסיר את 'חרפתה'. לעת הצהריים, המיסה השמש את השלג שהפך למים ואלה זרמו אל הנהר "מלאים טיט ורפש ומפיקים אשפתות חוצות". אז שאל הנהר את מי השלג המרופשים: "איכה האיש בלשון מרבית גדולות? איה לבנותך? ואן פנה טהרך?" המשל מספם במוסר ההשכל המופיע כהמשך ישיר לסיפור המשל: "כן דרך כל דובר גאות. כמקרה השלג יקרה לכלם, רגע יחלופו ואינם – והארץ – לעולם עומדת!" תכונת אנוש של גאווה מועברת לאיתני הטבע (אף כי ההיגד "איכה האיש" כפי הנהר מוזכר באופן כללי, ומכוון לכל דובר ולא דווקא לבני-אדם), ומחזרת ברמיזה בתחילה ל"כל דובר גאות", שבוודאי הוא בתחום האנושי כמטרה ללמד את הקורא לקח. המשל עוסק בתכונה אנושית אוניוורסאלית. גם במשל זה, מקנה לו הממשל ארשת עברית באמצעות המוטו הפותח את המשל, ככותר עילי, הלקוח מתוך ספר עברי.

בין המשלים האחרים בתת-סוגה זו שנדפסו בהמאסף: "לא התלמוד עקר אלא המעשה" מאת י...ל. בתקמ"ה; "מוסר השכל", משל סיפורי ודיברי מוסר על גדולת הבורא ומידותיו המבוססים על פסוקי המיקרא, שמחברו אינו ידוע, בתקמ"ה; "הנקמה" מאת י-ל בתקמ"ו; "הערכי הרעב" מאת י-ל בתק"ן; "התולעת בגבינה" מאת י-ר-ע [ניזול רעכאווע?] בתקמ"ט; "תמימות השה" מאת יוסף בר"ה בר"י בתקמ"ח.⁵³

סיפורים מישליים

סוג אחר של משל משכילי הוא הסיפור המישלוני. יצירה כזאת שונה מן המשל האיזופי – גם זה שנכתב בפרוזה – בכך שהיא מהווה סיפור ליקחי, שגיבורי אינם בעל-חיים. הסיפור המישלוני שונה, כאמור, מן המשל הסיפורי בכך שיש לו זיקה לסיפור המיבדי. ובכך, סיפר מעין זה מהווה שילוב בין משל וסיפור, הנושא אופי של סיפור לכל דבר. אפשר אולי לומר, שהוא מהווה שלב ביניים ניסיוני בראשית ההשכלה בין המשל והסיפור הקצר.

⁴⁹ סנהדרין, פ"ט: "כך עונשו של כדאי שאפילו אומר אמת, אין שומעין לו".

⁵⁰ על הסיפורת בהמאסף מסרתי לפרס מאמר נפרד ובו אני דן בסיפורים המוסריים המדגימים פסוק או אימרת חוכמה.

⁵¹ ר - ק, "השלג האדמה והנהר" [משל סיפור]. המאסף, ב': פ"ה. אדר תקמ"ה.

⁵² כהונת אברהם, לאברהם בר שבת הכהן מצנטא, נדפס בוונציה, תע"ט-פ"ו, והוא פירוש בחרזים על ספר תהילים. המאסף פירסם קטע מתוך הספר, "תהלים מזמור פ"א וכוונתו" [שיר מיזמור על יסוד פסוקי תהילים מספר כהונת אברהם] / אברהם הכהן. המאסף, ג': א-ח' תשרי, תקמ"ו.

⁵³ "לא התלמוד עקר אלא המעשה" [משל סיפור] / י...ל. המאסף, ב': כ. מרחשוון, תקמ"ה; "מוסר השכל" [משל סיפור] ודיברי מוסר על גדולת הבורא ומידותיו המבוססים על פסוקי המיקרא] / [אנונימי]. המאסף, ב': קל"א-קל"ו. סיון, תקמ"ה; "הנקמה" [משל סיפור] / י-ל. המאסף, ג': ח-ט. תשרי, תקמ"ו; "הערכי הרעב" [משל סיפור] (משלי מוסר) / י-ל. המאסף, ו': כ"ז-כ"ח. תשרי, תק"ן; "התולעת בגבינה" [משל סיפור] / י-ר-ע [ניזול רעכאווע?]. המאסף, ה': רכ"א-רכ"ג. ניסן, תקמ"ט "תמימות השה" [משל סיפור] (משלי מוסר) / יוסף בר"ה בר"ג. המאסף, ד': של"ד-של"ה. תמוז, תקמ"ח.

"העכבר ובנו": סיפור מישלוני מסוג זה הוא "העכבר ובנו", מאת י-ל (יואל ברי"ל), שנדפס בתקמ"ח.⁵⁴ בסיפור, העכבר מזהיר את בנו מפני החתול. העכבר הצעיר אינו יכול לזהות את אויבו משום שאביו לא הראה לו את החתול, ופעמיים הוא בא בפחד רב אל אביו בחושבו בטעות שהסוס והשור הם אויביו. לאחר שנכשל פעמיים, חשש לטעות שוב, ולא בא לשאול את אביו. לעת ערב חזר וסיפר כי פגש חיה נחמדה, ענוותנית ו... קדושה, כזו הלשון: "... מעת צאתי עד עתה השתעשע בנך במראה איש צדיק: הלא הוא חמדת לב ועינים, אשר הוד עורו הדר לו, חברבורות שחורות על לבנות: ובכל זה לא יגבה לבו, כי אם הלך ילך לתומו, ויכוף כאגמון ראשו: מה יקר לי רעותו... ואנכי השבע אשבע כאלהים אשר בראני, כי אין יצר מחשבות לבו רק טוב כל הימים: גם הנה זה פעמים אשר נתתי את לבי לבוא אליו ולדבר עמו, אכן יראתי לגשת אל הקדוש הזה ואני מצער" (ד' ס"א).

לאחר שתיאר העכבר באופן חיובי את ידידו החדש, גילה לו האב כי אכן היה זה שונאו, החתול. "אל תביט אל מראהו, כי חנוף יחנוף בו: והרעה אשר הוא חורש עליך טמונה בקרבו". הסיפור המישלוני מסתיים בחתימה בשיר בן ארבע שורות מנוקדות ומחורזות המסכם את המסר: "אך לא למראה עין יידי תשפט! כי ה-חליק אדם רשע בעיני; / למצוא עונו מתראה כענו; / לבו מקום הרשע ופניו משפט". מוסר ההשכל הוא אוניוורסאלי: מראה עיניים עלול להטעות. יש להבדיל בין ענוותנות ובין חנופה. אך ההתחסדות של האוייב בנפש, הנראה "כמראה איש צדיק... הקדוש הזה" – בראייתו של העכבר התמים – עשויה לרמוז על צריהם של המשכילים. במתכוון הוכתר החתול כפי העכבר הרוך בשמות תואר הלקוחים מתחום האנושות ובייחוד מעולמה של היהדות הרבנית... המשכיל הצעיר והבלתי מיומן נקרא להיזהר מענוותנות מעושה ומהתחסדות צבועה של המתיימרים להיות צדיקים שאחד בליבם ואחד במלתעות פיהם. בחירת שתי דמויות שמטבע בריאתן שונאות זו לזו, החתול והעכבר, אינה מעידה על אופטימיות במישור של הנמשל.

הסיפור המישלוני הזה גודש בפרטים ובתיאורים. הוא מחזיק קרוב לשני עמודים של טקסט צפוף וכתוב בפרוזה 'ארוכת נשימה' יותר מאשר המשלים הקצרים. הגיבורים משוחחים ביניהם באריכות, והדיאלוגים הישירים חשובים לעלילה ולאפיון הדמויות. הסיגנון הוא מיקראי בעיקרו, הנסמך על הדיקדוק התנכי, כגון השימוש הקבוע ב"ו ההיפוך, ועל התחביר המיקראי, כגון: "ויחרד חרדה גדולה על המראה ההוא, וימהר וישב לביתו". כמו-כן שואל המחבר דפוסי לשון ומיבטאים תנכיים, כגון: "ויקרא שמו פלטי, לאמור מי יתן ותפלט מן החתול בני", או: "כי לא שוא הוא לנו מתמול שלשום". וכן: מיטאפורות ודימויים מן המיקרא, כגון: "ויכוף כאגמון ראשו". ברם, ההיסמכות המיקראית אינה בילעדית, והמחבר נזקק למילים בתר-מיקראיות, כדוגמת עצם המלה 'חתול' שאינה מופיעה במיקרא...

בין המשלים האחרים במיסגרת הסיפור המישלוני: "אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו" המתורגם מגרמנית על-ידי ישראל קלייא בתקמ"ט⁵⁵; "הילד והצל" מאת מ...מ... (המיוחס למשה מנדלסון) בתקמ"ד; "מישאל הרועה" מאת סלומן גסנר בתירגום-עיבוד של דוד פרידלנדר בתקמ"ה; "הרועה והמחקר" מאת ג'ון גיי בתירגום ח...כ בתקמ"ו.⁵⁶ עוד על הסיפורים המישלוניים המעובדים, ראה בהמשך.

המשל הכללי

⁵⁴ י-ל, "העכבר ובנו" [סיפור מישלוני], המאסף, ד': ס"א. כסליו תקמ"ח.

⁵⁵ ראה דיון עליו במאמר נפרד על הסיפורת שנמסר לדרפוס.

⁵⁶ "אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו" [סיפור מישלוני מתורגם מגרמנית] / ישראל קלייא. המאסף, ח': של"ט-שמ"א. אלול, תקמ"ט; "הילד והצל" [סיפור מישלוני] / מ...מ... המאסף, א': קס"ז. אב, תקמ"ד. המשל מיוחס למשה מנדלסון, וראה התנגדותי בסיפור משה מנדלסון: בכבלי מסורת, 101-103. בתוכן נדפס: מ...מ...; "מישאל הרועה" [סיפור מישלוני בתירגום-עיבוד של דוד פרידלנדר] / סלומן גסנר. המאסף, ב': נ"ב-נ"ג. סתב, תקמ"ה; "הרועה והמחקר" [סיפור מישלוני בתירגום ח...כ] / ג'ון גיי. המאסף, א': ק"ח-ק"כ. איר, תקמ"ד. תירגום-עיבוד של "The Shepherd and the Philosopher" מתוך Fables; ראה מהדורת לונדון, 1737, כרך א', המבוא למשלים, עמ' B3-B.

משל מסוג זה מהווה סיפור נאראטיווי קצר – הידוע בלועזית כ-parable – הנועד לשם קביעת אנאלוגיה בינו ובין הלקח שהמחבר בא ללמדנו. שלא כמשל האיזופי, אין במשל הכללי חיות המשחקות תפקיד של בני-אדם, ושלא כאליגוריה (ראה בהמשך), אין בה פעולות של דמויות המייצגות תפיסות כלליות או מוסריות, תכונות והפשטות אחרות בצורה מואשנת. הפאראבל נבדל מן המשל (fable), שנידון עד כה, בהיותו צמוד לנמשל ותלוי בו. הפאראבל מובא בדרך כלל כדי להסביר או להדגים רעיון או מושג מסויים, כדוגמת כבשת הרש כפי נתן הניבי (שמואל ב', י"ב). סיפור זה נוצר כדי לומר לדוד: "אתה האיש...". הסיפור אינו עצמאי והוא תלוי ועומד בנמשל, ואינו יוצא להכללה כדוגמת המשל.⁵⁷ ואילו המשל (fable) נכתב או מעובד כדי ליצור מושג, או להרחיבו, לשכללו ולחזקו.⁵⁸

"שינת הרשעים": אחד המשלים מסוג זה הוא "שינת [!] הרשעים", מאת י.ל., שב'מפתח' הגרתי אותו כ'סיפור מישלונזי, אשר נדפס בתקמ"ד.⁵⁹ המשל מדגים את האימרה "שינה לרשעים, נאה להם ונאה לעולם", המופיע ככותר עילי. מיכתם זה מבוסס על אימרת חז"ל "שנה ויין לרשעים הנאה להם והנאה לעולם" (סנהדרין, ע"א). הממשל יואל ברי"ל בחר לשנות את האימרה במקורה, ובמקום 'הנאה' ביכר להשתמש במלה הנראית דומה (אך לא מתחרזת), 'נאה', כדי להפגין את מקוריותו ואת מיזמנותו כמשל-מחדש. הכותר מתמצת את עיקרו של הסיפור, ולאחר קריאתו נכון הקורא לבחון את מיזמנותו של המשל בהמצאת סיפור נאה שידגים את המוטו...

הדובר-הממשל ורעהו יוצאים לשוח בשדה. כחום היום הם מחפשים מחסה בצל העצים. שם הם רואים את רחבעם, ש'נודע בכל הארץ כאיש רע ובליעל', ישן בשלווה. לשאלת הדובר, איך יכול הרשע לישון בשלווה, עונה רעהו, כי ה' מפיל שינה על הרשעים כדי שהצדיקים יזכו בשקט ושלווה. זה סיפור מישליי אוניוורסאלי במהותו, ה...נאה לכל אדם ולכל עת. הסיפור מכוון למסר המצוי כבר בכותר העילי, ולמעשה כול-כולו תלוי בו. אין בו מתכונת ההכללה המצוייה במשלים, שסיפורם עומד ברשות עצמו, כפי שראינו לעיל.

המגמה הסיפורית שליטה במשל. הסיפור מתרחש במועד מסויים: "ידיה בקיץ", ואף ניתן לו רקע חקלאי (קדום?): "בימי בכורי ענבים". הסיפור מצטיין כדיאלוג בין הדמויות, ואף המסר החותם נמסר ישירות על-ידי הדובר בתוך הסיפור. הממשל מאפיין את דמות הרשע בתיתו לו את השם הטיפולוגי 'רחבעם', המצייץ במשלים ובסיפורים אדם רשע, אל-נכון בעיקבות איפיונו המיקראי.⁶⁰ מסירת המידע עליו פותח ואומר: "וגם איש אחד... ומייד בסוגריים מוסר לנו הדובר: "רחבעם (שמו)", כבדרך אגב, כאילו שמו אינו חשוב לעצם הסיפור. שימת השם בסוגריים דווקא מדגישה אותו, כהערת-שוליים של המספר. עם איפיונו שבא אחר-כך, מובן לנו שמו. הסיפור קצר וחסכוני בתיאוריו ולשונו תנכית, כבמשלים האחרים. ביסודו של המשל מקננת אמונה בהשגחה פרטית, שהרי 'ה' אלהים הוא המפיל שינה על עיני הרשעים..."; אך בתפיסה זו טמונה אירוניה כלשהי, הנובעת מן הפואנטה המהפכת את שנתו השלווה של הרשע למנוחתו של הצדיק... הצופה נורש להתבונן לתוכם של דברים ומשמעותם, למבט לפני ולפנים.

משלים שיריים

כאמור, חלק 'הארי' של המשלים שנדפסו בהמאסף היו משלים שיריים. כפי שנוכחנו לעיל, משלים אלה מפוזרים על-פני כל כירכי המאסף, ורבים מהם נדפסו בשנים תקמ"ח ותקמ"ט, גם לאחר שנקבע מדור מיוחד למשלים, בנפרד ממדור השירים. המיבנה של כמה מן המשלים המחזוריים מעוצב כדיאלוג בין הגיבורים,

⁵⁷ ראה בלקהאם, *The Fable as Literature*, עמ' xiv-xv.

⁵⁸ ראה בלקהאם, שם, עמ' 186-187.

⁵⁹ "שינת הרשעים" [סיפור מישלונזי] / י.ל. המאסף, א': קנ"א-קנ"ב. תמוז, תקמ"ד.

⁶⁰ ראה "רחבעם הרשע" (ד: קע"ד-קע"ה). איפיון הגיבור הוא מוחלט ומקצן: רחבעם הרשע הוא גם "איש מרמה ואוהב דמים עשה הרע בעיני ה' כל ימיו". המקור המיקראי הוא כמלכים א', י"ב: יד, שם מובאת אתראתו הפיתגמית: "אבי יסר אתכם בשוטים ואני איסר אתכם בעקרבים".

כפי שנראה במישליהם של ברוך לינדא ואהרון וולפסון. וכך ניתן לגיבורים לדבר בעצמם. במשלים שיריים אלה קיימת נטייה להתעלם מן התיאורים – תיאורי טבע ותיאורי רקע – שמצאנו דוגמתם במשלים הסיפוריים. "האריה והשועל": משלים חרוזים מעין אלה כלולים בדרך כלל בין המשלים האיזופיים. אחד מהם, הוא משל "האריה והשועל" מאת ברוך לינדא, שנדפס בתקמ"ח.⁶¹ מבחינה צורנית, משל זה הוא דיאלוג מחורז (כמשלים דיאלוגיים אחרים, וראה בהמשך). השועל מגלה את אוזונו של הארי, כי אחת החיות הסתיה למרד נגדו. משנודעה לאריה הוזהו 'החמורית' של המורד, הוא מבטל את חומרת האיום על מעמדו המלכותי בגלל נחיתותו של החמור: "החמור? על זה תבער חמתי? / מנבזה בעין כל, ממנו אקח נקמתי?" מלך החיות אומר את מוסר ההשכל בדיברי תשובתו לשועל, ודוחה הן את אהבתו והן את שינאתו של החמור.

המיבנה הדיאלוגי יוצר דיקלום של כל דמות, כששם הדמות נדפס בראש דבריה, כבמחזה. הדמויות מאופיינות בדיבריהן. השועל, לדוגמה, מצטט ב'נאומו' באריכות את דיבריה ההסתה של החמור כנגד האריה, והדברים מובאים במרכאות כפולות. בכך מנסה השועל הערום ללבות את חמתו של מלך החיות ולגרות אותו לתגובה מיידית. השועל מעמיד לפני הארי אתנע נוסף לפעולה מיידית: למען יראו כל חיות היער ויראו. מתגובתו הראשונית של האריה נראה כאילו הוא נכון לתגובה. השועל מזהה את "החמור הסכל הרע הזה!" ומוסיף את דעתו על החמור "משחת תואר נמאס ונבזה!" אך דווקא ערמומיותו זו של השועל בעוכריו, והאריה, כאמור, מבטל מכול וכול את האיום על כיתרו, בכנותו את טיעונו דווקא על תיאור החמור ששמע זה עתה מן השועל: "נבזה".

המשל נעדר כל רקע תיאורי, והוא עומד בפני עצמו כ...משל לכל דבר, שאינו תלוי במקום ובזמן. החריזה המיכנית יוצרת אחידות במיבנה המשל, ומוסיפה מיקצב וקטוע, אך אינה תורמת לאיפיון של הדמויות. המסר המיידית של 'מלך החיות' הוא שחמור נשאר חמור... המסר 'שמאחורי המסר' הוא אוניוורסאלי, כללי, והוא מתייחס לתכונות אנוש בכללן, באיפיונם של השועל הערום, החמור "הנבזה", ומלך החיות השגיא. בסופו של דבר, המשל, המציג תמונת אמת מסוימת, נשאר פתוח לפרשנותו של הקורא.

"העני והחלום": בין השירים המישליים יש משלים שאינם איזופיים, כדוגמת "העני והחלום"⁶² (ד: מ"ד-מ"ה), מאת ברוך לינדא, שנדפס אף הוא בצורת דיאלוג מייד לאחר המשל הקודם. החלום פונה אל העני ומבטיח להושיעו מסיכולותיו; בכונותו לפצות אותו על כל קשיי המציאות במחוזות החלום. 'בעל החלומות' מפרט את רוע מצבו של העני ומפתחו בפיתרון הנהדר בכל מישורי המאוויים והתענוגות: מרגוע, שיכחה, לבוש, מעדני מלכים, כבוד ושררה. אך העני דוחהו באומרו, שאין זו תשועה ממש: "ידעתי כי מר לי, אך אתה לא תושיעני. / כי מה בצע אם מטובך תעניקני, / ועוד מעט ואינך, רואיך איני שואלים". תשובה זו, לעצמה, הייתה יכולה לסיים את המשל. אבל בכונת המשל להפנות מסר נוסף מעבר לזה, והוא שם אותו בפי החלום האומר את המלה האחרונה, כאיפכא מסתברא: גם מה שאתה מבקש הוא הבל, כחלום עצמו... "אם קלותי מהושיעך, למה ההבל? / כי כמוני כן כל מחמדי תבל / אשר תבקשם, הבל המה גם יחד". המסר הפילוסופי-הקיומי מטיל ספק בערפם של הישגים חומריים שהעני נושא אליהם את נפשו...

"האשה והתנין": "האשה והתנין" הוא משל בחרוזים מאת אהרון האללי (וולפסון) המסודר כשיר בצורה דיאלוגית.⁶³ משל זה והמשל הבא משלבים דמויות של חיות, מיסודו של המשל האיזופי, במגען עם בני-אדם. החיות הן הן המעריכות ושופטות את ההולכים-על-שתיים והן המשמשות כלי להעברת המסר על תכונות אנוש.

תנין חף את בנה של האשה המלקטת פרחים על שפת היאור והאשה מוכנה להקריב עצמה תחת בנה. אך התנין נכון להחזיר לה את בנה ולוותר על קורבנה שלה אם רק תאמר דבר אמת: "הן לדבר אמת מעודי תשוקת, / ולשון שקר עד למאוד שנאתי, / ולכן אם דבר אמת עתה תגיד, האמיני בי! את נפש בנך תפדי". תשובתה: איך אומר דבר אמת ו"שקר גורלי", כי "דרך נשים לי..." והיא מאשימה את התנין ברוע לב, "אך שלום בפך, ומרמה בקרבך". תשובתו של התנין מהפכת את הקדרה על פיה: "פותה! היליכי הילד, הלא אמת

⁶¹ ברוך לינדא, "האריה והשועל", המאסף, ד: מ"ג-מ"ד. חשון תקמ"ח.

⁶² ברוך לינדא, "העני והחלום", המאסף, ד: מ"ד-מ"ה. חשון תקמ"ח.

⁶³ אהרון האללי (וולפסון), "האשה והתנין", המאסף, ד: פ'. כסליו תקמ"ח.

דברת – !". עלילת המשל מושתתת על הפאראדוקס ש'השקר' הוא אכן ה'אמת'... ועל-כן באופן אירוני הילד ניצל. הסברה של האשה שאינה יכולה מטבע בריאתה לומר אמת נתפס כהיגד אמיתי, ועל-כן המשל פותר את בעיית הילד במישור העלילתי.

אך במישור האידיאי, העומד עתה לעיונו ולשיפוטו של הקורא, עלה בידי הממשל-המשכיל להטיל ספק באמיתותה 'האמיתית' של 'האמת'. ושאלה זו מסוככת עוד יותר, שהרי אם אין האשה יכולה לומר אמת, הרי שגם היגדה זה אינו אמיתי... וולפסון עתיד להעלות את שאלת האמת – נושא קארדינאלי של ההשכלה – בכרך הבא של כתב-העת שם טען, בתשובה על שאלה שהועלתה (ה: ס"ה), כי "האמת תמצא רק בפי המעטים, ובפי הרבים השקר" (ה: ש"כ). וכן המשיך המאסף לדון בנושא האמת במקומות אחרים כהמשך לדיונו של וולפסון, ואף פירסם משלים בדבר האמת.⁶⁴

אין כל ספק כי במישור מילי ואידיאות משעשע זה של המשכיל העברי יוצאות דמותה של האשה ותכונותיה מקופחות והמסקנה לגבי עמדתו של וולפסון כלפי האשה היא פחות משעשעת...

שלושת המשלים המחורזים האלה מסודרים, כאמור, במיבנה דיאלוגי וכולם נדפסו באותו הכרך (ד'). תכונות הדיאלוג נשזרות בהם: חילופי דברים, פולמוסיות, מתח ומיידיות וכדומה, המעוררים עניין בקורא.⁶⁵ "האשה והדבורה": משל נוסף בחרוזים, המסודר כשיר כשבירת השורות, מאת אהרון האללי (וולפסון), שנדפס בתק"ח, הוא "האשה והדבורה".⁶⁶ המשל מחולק לשניים. החלק הראשון – משל, שכאמור מעלה דמות של בעל-חי במיפגש עם בן-אדם. האשה שואלת את הדבורה אם אינה חוששת למות ביונקת מכל פרח שמא יש בו רעל. הדבורה עונה כי רק את המתוק היא יונקת ואת הארס היא משאירה. בחלקו השני של המשל מופיע מסר ארוך, אך הוא בחרוזים: "החכמים בעיניהם" מזהירים אותנו מלטעום את החוכמה: "מלחמה אל תאכל ותטעם, / כי מרה תמצא בה אחר הנועם, / ... כל שומר נפשו ירחק ממנה" כי יש בה ארס. תשובתו: "שמעו נא המורים! / ... אני אעשה, כאשר תעשינה הדבורים".

לפנינו משל ריליוואנטי לתקופת ההשכלה, המבוסס על התבוננות בטבע, והמהווה הגנה משכילית מפני "רדפי החכמה", שאליהם הוא פונה בשנייה בכיטוי כפול-הפנים: "שמעו נא המורים!" ובהערה מסביר את כוונתו.

יש מן המשלים השיריים שנדפסו לעיתים בניקוד מלא, והמשל נראה כשיר לכל דבר, כגון "אדם להבל דמה" (כ: ה'), מאת משה אכוריענובי, שהוא משל בחרוזים על מצבו של האדם בחייו ולאחר מותו. המחבר משתמש במישור מילי ומשמעויות שונות של מילים בהקשרים שונים כדי להציג את המסר המופיע בכותר המשל-השירי. משל זה נוטה יותר בכיוון המיכתם או השיר.

א ל י ג ו ר י ו ת

בין המשלים שנדפסו בהמאסף תחת הכותרת 'משל' או במדור 'משלי מוסר', מוצאים אנו אליגוריות לכל דבר. ואכן יש צד קירבה בין המשל והאליגוריה, אך עיקר ההבדל הוא שבאליגוריה הרימוז – אלוויה – הוא לדבר-מה פארטיקולארי בעוד שבמשל הרימוז הוא למשהו כללי. האליגוריה בונה שורה של התאמות בשתי מערכות, כשהאחת מיתרגמת לזולתה.⁶⁷ באליגוריה, תכונות, קונצפציות כלליות ומושגים מופשטים – מואנשים. ההאנשה נעשית לצורך ההפשטה. הדמות המופיעה כהפשטה מבטאת בהופעתה והתנהגותה את השם שהיא נושאת.⁶⁸ הדמויות נקראות אפוא בשם תכונות.

⁶⁴ כגון, "אגרת בגדר האמת", המאסף, י' (תק"ן), עמ' קס"ה-ק"ע, מאת משה מאדיל צעל מאלטונא. בדבר משלים על האמת, ראה דוגמאות בפרק על המשל, סוגות וסוגיות בסיפרות ההשכלה העברית, עמ' 116, 137, ומאמרו של דב סדן בנושא זה והתפתחותו בסיפרות, "משל-המשל לעניין האמת ולבושה", ש"י עולמות י"ב מחקר פולקלור (ירושלים, תש"ן), עמ' 106-74.

⁶⁵ על הדיאלוג ותכונותיו ראה הפרק על הדיאלוג בסיפר סוגות וסוגיות בסיפרות ההשכלה העברית, עמ' 91-93.

⁶⁶ אהרון האללי (וולפסון), "האשה והדבורה", המאסף, ד': צ"ה-צ"ו. טבת תקמ"ח.

⁶⁷ ראה בלקהאם, *The Fable as Literature*, עמ' xv.

⁶⁸ ראה בלקהאם, שם, עמ' xv.

"הרהב": לדוגמה ישמש המשל "הרהב", מאת מ.מ. (א: קל"ב-קל"ג), שבו התכונה האנושית גאוה – בשם 'רהב' – מופיעה כדמות.⁶⁹ 'רהב' קוצף על הדמות הנשקפת למולו בראי שאינה כורעת ומשתחוה לפניו ושהיא בזה לו. אחר כך הוא לועג לדמות המשתקפת, שבהיותה קטנה בעיניו לא תוכל לכבדו כלל. והנה אף הדמות הנשקפת לועגת לו. בכעסו, הוא מכה בראי ושוברו, ועתה דמויות רבות משתקפות ושוקות למישבתו... מוסר ההשכל בחתימה נמסר בשם 'החכם', הלא הוא מחבר ספר משלי (כ"ט: כג): "גאות אדם תשפילנו, ושפל רוח יתמוך כבוד". המסר הוא אוניוורסאלי ודן בתכונה אנושית מובהקת. הסיגנון הוא מיקראי בדרך כלל והמסר 'מגוייר' כולו במתכונת של פסוק מיקראי. בדרך הגשת המסר חוזרת המערכת על המתכונת של המשל "משפט אוילי" (ראה לעיל), שנדפס מייד לפני אליגוריה זו, בהקדימה למסר את ההיגד החוזר: "על זה אמר החכם". המערכת אינה מבדילה איפוא בין משל ואליגוריה גם בדרך ההגשה של האפימיתיום. הדמות 'רהב' קרויה פה 'הרהב' בה"א הידיעה, כיניו שאינו מתיימר אף לייצג שם פרטי, אלא את התכונה. לעומת זאת הדמות במחזה האליגורי של רמח"ל נקראת 'רהב', כשם פרטי, והדמויות האחרות הן 'יושר', 'תרמית', 'שכל', 'סבלות', 'סבלנות', וכו'.⁷⁰

"הגמד הענק": דוגמה לסיפור מישלי אחר שאף הוא אינו אלא אליגוריה הוא "הגמד הענק" מאת י...ל.⁷¹ מתחת לכותר המשל בא הכותר העילי⁷² המסביר את האוקסימורון בשם המשל המעורר סקרנות, 'הגמד הענק', במילים אלה: "אין קטן כקטני השכל". הסבר זה מעצים את הכותר האוקסימורוני, שכן עדיין איננו יודעים מדוע הגמד הוא 'ענק'? ההנחה היא, כי 'הגמד הענק' הוא כנראה קטן שכל... והחידה מחריפה עוד יותר. הגמד, ש"סכל שמו וסכלות עמו", קינא באחיו שאף כי היו צעירים ממנו הייתה קומתם גדולה. גם הנערים התקלסו בו. כדי להתגבר על בעייתו, בנה לו בדי עץ גדולים ועלה עליהם על מנת להגביה את קומתו. אנשים שראו אותו מרחוק אמרו "הנה איש הבינים בא". משקרב, זיהו אותו ולעגו עליו ועל סיכלותו. כדי להוכיח להם שהוא יכול להיות ענק לפניהם, עלה למדרגה העליונה, אך במרחק זה הוא נראה להם עוד יותר קטן, "וידי כחגב לעיניהם"... החתימה מסכמת בקצרה את הנמשל ואת מהותו של המשל: "על זה אמר החכם: גאות אדם תשפילנו". בחירת הפסוק ממשלי (כ"ט: כג) – ככמשל הקודם – מקרבת את הלקח המוכר לקורא העברי, ובכך 'מגוייר' המשל כאילו הוא משל עברי לכל דבר.

דחיית יסוד האליגוריה במשל על-ידי לסיג אינה מקובלת איפוא על מחברי משלים אליגוריים אלה,⁷³ ואף העורכים אינם מהססים להתייחס אל אליגוריה זו כאל 'משל' ולהביאה כאמור מייד אחרי המשל האיופי "משפט אוילי" (א: קל"ב).⁷⁴

משלים מתורגמים ומעובדים

מתוך 55 המשלים, 10 הם עיבודים מתוך משלים לועזיים ואחד ממקור עברי קדום. המקורות הלועזיים הם: גלרט (3), לסינג, איופ, גסנר, ראמלר, גיי (משל אחד לכל אחד מהמשלים), וכן מצויים משלים שמקורם

⁶⁹ מ.מ., "הרהב", המאסף, א': קל"ב-קל"ג. סיון, תקמ"ד. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א', 59, מייחס ראשי חיבות אלה למשה מגדלסון. ואני איני סבור כן משום שמגדלסון לא חתם את שמו בעברית 'משה מגדלסון'. המשל לא נכלל בכל כתבי מגדלסון. ראה בסיפרי משה מגדלסון: בכבלי מסורת, עמ' 101-103. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א', עמ' 100, מעיר בטעות שראשי החיבות הם 'ש.מ.' ומייחס את המשל לשמואל ורטהיים.

⁷⁰ משה חיים לוצאטו, לישרים תהלה (ברלין, תק"ם), מהדורת המשכילים בההדרת שלמה דוכנא. על בעיות התרגום לעברית בתקופת ההשכלה ושאלת זיקתו למקור הלועזי או לתרגום מישני, ראה גרדון טורי, "ראשית התרגום המודרני לעברית: עוד מבט אחד", דפים למחקר בספרות, 11 (תשנ"ח), עמ' 105-127; ופרק שביעי בסיפרי, Gideon Toury, *Discriptive Translation Studies and Beyond* (Amsterdam, 1995), pp. 129-137.

⁷¹ "הגמד הענק" [סיפור מישלונג] / י...ל. המאסף, א': קס"ו. אב, תקמ"ד.

⁷² על השימוש בקונוונציה של הכותר העילי, Promythium, או הסתת הלקח לסוף המשל מחזיקה, הידועה כ-Epimythium, שהיא סיכום פיתגמי, ראה בפרק על המשל בסיפרי סוגות וסוגיות בספרות ההשכלה העברית.

⁷³ Lessings Werke "Abhandlung über die Fabel", ss. 165-231, ובמיוחד עמ' 204.

⁷⁴ בסיפור האליגורי אני דן במאמר נפרד על הסיפורת שנמסר לדפוס.

עשוי להיות משותף לאיזוף ולעיבוד גרמני מאוחר. כפי שראינו, המשל העברי נוטה 'לגיייר' את המשל האיזופי ולהקנות לו ארשת עברית הן בשימוש בלשון תנכית ובדפוסי מיבטא מיקראיים והן באיזכורי פסוקים במסר. וכבר הזכרתי לעיל את המשל "משפט אוילי" ותכונותיו, שמקורו כנראה במישלי איזוף ושזכה גם לאיזכורו ולתרגומו של לסינג. משל זה משמש דוגמה לבעייתיות הקשורה במשלים הנראים 'מקוריים', שעליה עמדתי בפרק על המשל בסיפרי הנזכר (עמ' 132).

"האב ובניו": הוא אחד המשלים המעובדים הוא המשל השירי המחורז, "האב ובניו", מאת קריסטיאן גלרט (Gellert [1769-1715]) בתירגום יוסף הלטרן.⁷⁵ המשל נושא אופי סיפורי כפי שנראה מפתחתו: "ויהי איש תם וישר ולו שני בנים". דמויות שני הבנים קרויות בשמות, אך השמות הם מלווים בתואר או בהסבר מתאר המציבים אותם כשמות סימליים או משמעותיים: "יפתח הסכל ושלמה מן הנבונים".

האב הנוטה למות דואג לעתיד בנו החכם, ואומר לו: "הן קנית חכמה ותבונה, ליום מחר מה תהיה? ואנה תפנה?" והוא מצווה לו את כל רכושו, באומרו, "את הכל קחה לכרך ואל תתן מאומה לאחיד". משהביע הבן את פליאתו על שיפוטו של האב ואת חרדתו שאחיו יישאר "בחוסר כל", הסביר האב, כי הוא אינו דואג לבנו הסכל, "כי הוא יעשה ויצליח בסכלותו". מאחורי ה'איפכא מסתברא', מביע האב פואנטה מעניינת: החכם כנראה אינו מעשי ולימודי החוכמה והתבונה לא יועילו לו בחייו המעשיים. ועל-כן מבקש האב לעזור לו. ואילו הסכל יצליח על אף סיכולתו משום שהוא מעשי. האב מאופיין בתחילה כ"איש תם וישר", ועל-כן החלטתו לתמוך בכך אחד, בחכם, ולמנוע את תמיכתו מן הבן הסכל מעוררת את פליאתו של הקורא. הפיתרון בא כדיברי האב הישר. הנושא הוא כללי, אוניוורסאלי, ואין בו מוסר השכל של ממש. במידה שקיים מסר, הריהו נמסר על-ידי הגיבור בעצמו בתוך הסיפור. הסיפור מעניין בחידוד שבו, ובהיפוך המסקנה ממה שמתבקש על-פי השכל הישר. הוא כתוב בלשון תנכית קולחת, המקנה למשל ארשת עברית.

"הרועה והמחקר": "הרועה והמחקר" הוא סיפור מישלוני מתורגם ומעובד על-פי מישלי ג'ון גיי (Gay [1732-1685]).⁷⁶ המתרגם ח...כ. (חיים קסלין) נאמן בדרך כלל למקור מלבד שהפך את השיר המחורז לפרוזה וכינה את הדמויות בשמות – אביעזר הרועה ואבידן המחקר – בניגוד למקור האנגלי שאין בו שמות. המספר העברי מאפיין את גיבורי משלו: אביעזר הרועה הוא ישיש לבן שיער, ש"מרוכ ימים השיג תבונה, ויבז בכסף, עושר מאסה נפשו... כבוד לא רדף, קנאה לא ידע, ויחכם האיש מאוד ושמו הולך בכל הארץ" (ק"ח). ואילו "האיש אבידן אך מספרים דרש מדע, ועליהם הטבעה חכמתו". סיפור העלילה המוארך כלשהו (ומחזיק כשני עמודים צפופים של פרוזה) ממוקם בחיק הטבע, "רחוק מתשאות קריה", והוא מעמת את הטבע עם החיים האורבאניים. נימתו אוניוורסאלית כללית וכמעט ולא הוכנס בתרגום יסוד יהודי-עברי.

הסיפור מתרכז במתח בין הלומד מספרים (המחקר, הפילוסוף) והלומד מן הטבע (אביעזר הרועה), בין העיון הלמדני לבין החוכמה המושתתת על התבוננות בתופעות הטבע. אבידן המחקר, שידיעותיו וחוכמתו באו מן הספרים, מבטל את הרועה מכול וכול בשאלותיו: "אי מזה חכמת? את ספרי מי דרשת? הכמוני עמלת בספרים?... שאלותיו מרחיכות את המבט: "והארצות אשר התהלכת בהם איה המה? והעמים אשר ידעתם, הורני נא את מעשיהם, חוקם ומשפטים לגוייהם". גם ידיעות אלה באו למחקר, כנראה, מן הספרים. אביעזר הרועה מבטל את מקורות הידע האלה: כמושב חכמים לא ישב, ואף לא עבר בארץ, שפן "יצר לב האדם רק מרמה מנעוריו... ומה לי ולהכמה לדעת אחרים, בטרם דעתי את נפשי ואת מידותי?" אביעזר לא שעה לתופעות החיצוניות של התנהגות האדם או העמים, והוא מטיף לידיע הטיבעי – למוסר הטיבעי, באותו עידן ששם מיבטחו בחוק הטיבעי ובדת הטיבעית: "מעט המדע אשר ידעתי חרות... עלי לוח הטבע ושם מצאתיהו, משם לקחתי מוסר לי, האבתי צדק, הרשע שנאתי". עיקר המוסר נמצא, איפוא, בטבע עצמו. בנוסף על כך, למד אביעזר הרועה את כל חוכמתו ומוסרו מן הטבע: מן הדבורים למד חריצות, ומן הנמלה למד לאגור, מן הכלב למד להכיר טובה. אך גם למד להתנגד לתופעות שליליות המצויות בחיות: למאוס בגאווה (מן "הכוס בעופות נבזה בגאותו"); ומתופעות הטבע: מן הנהר הסואן למד שלא להרבות בדברים, ומן העיט

⁷⁵ קריסטיאן פ. גלרט, "האב ובניו", [בתירגום יוסף האלטרן], המאסף, א': ק"ג, תמוז, תקמ"ד.

⁷⁶ ג'ון גיי, "הרועה והמחקר", בתירגום ח...כ. המאסף, א': ק"ח-ק"כ, אייר, תקמ"ד. תירגום-עיבוד של "The Shepherd and the Philosopher", מתוך Fables; ראה מהדורת לונדון, 1737, כרך א', המבוא למשלים, עמ' B3-B.

והזאבים הטורפים למד שלא לעשוק ולגזול... לנוכח רשימה מרשימה זו של ידע המצוי בטבע הברואים מכיר אבידן הלמדן בחוכמת הרועה ומורה בשקר המצוי בספרים. את החוכמה יש ללמוד "מחקי הטבע" שהם "מקור מים חיים" – "לאהוב החכמה, לשנוא אולת, וספרים הרבה אין קץ שוא המה! אין כס תועלת" (ק"כ). הסיפור קורא לחזור אל הטבע לא רק בצורה שיטחית אלא באופן מהותי. המתרגם 'גיר' את הרעיון של ביטול ערכם של ספרים (במקור: משום הגאווה המדריכה את כותביהם) ברוח הפסוק בקהלת י"ב: יב: "הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ". תנועת ההשכלה, שהיא אינטלקטואלית ביסודה, מתמודדת בסיפור מישלוני זה עם המגמה הטיבעית, לחזור לטבע ולשאוב את עיקרי המוסר וערכי אנוש מחדש מן הטבע. בהדפיסם סיפור מגמתי זה מביעים עורכי המאסף את נטייתם להכיר בערכים שאליהם מטיף הסיפור.

תופעת המשלים ה'מקוריים'

בין המשלים שנדפסו בהמאסף יש רבים הנראים לפרקים מקוריים והם חתומים בשם המחבר המשכילי. יש ושמו מופיע כמחבר בתוכן העניינים של הכרך ליידי שמותיהם של המחברים האחרים. הדפסת שם המחבר אינה פותרת את השאלה היסודית אם אכן 'המשלים המקוריים' הם מקוריים או שהם משלים מעובדים או מתורגמים. במיוחד קשה לענות על שאלת ההשפעות של משלים אלה על אלה. סיפורת המשל הכללית מכירה את התופעה הידועה של תירגום ועיבוד משלים והעברתם מתרבות אחת לתרבות אחרת ומשפה אחת לחברתה. סיפורת ההשכלה נהגה אפוא כסיפוריות אחרת שאימצו משלים מן הסיפורת הקלאסית ומכיתבי הסופרים שבאו בעיקבותיה. עיבוד חומר כלל-אנושי הנושא מסר אוניוורסאלי התאים לאופיה של ההשכלה ולאדיאלוגיה שלה. כפי שצינתי בפרק על המשל בסיפרי הנוכח, יקשה לבדוק דרך חדירתם של מוטיבים מישליים אוניוורסאליים או עבריים קדומים אל המשל המשכילי.⁷⁷ מכל מקום, בדיוני זה על משלי המאסף, וכן בפרק בנושא דומה בסיפרי, לא הצעתי לערוך בדיקה משווה, אלא רק הדגמתי לעיתים כמה מקורות ידועים כדי להצביע על דרך העיבוד של המשל העברי. באשר למקורות המשל המשכילי, יואל ברי"ל מטעים באופן גלוי במאמר הפתיחה לסידרת המשלים אשר פירסם, כי הוא 'ליקט ואגר' משלים טובים ונאים ממושלים רבים ושונים, כלם אנשי שם" ואותם הוא מציג לפני הקורא.⁷⁸

האם אפשר למצוא היבט כלשהו המייחד את המשלים המקוריים של ממשלי ההשכלה? נוכחנו, כי כמה מן המשלים המקוריים באים להדגים פסוק מסיפורת החוכמה המיקראית, או אימרת חז"ל. אפשר לראות בכך ניסיון להציג נושאים אוניוורסאליים כיהודיים לכל דבר. בארבעת המשלים המיוחסים ליהואל אייכל, אחיו של יצחק אייכל,⁷⁹ שנדפסו בהמאסף מסתיים כל משל במוסר השכל שאוב מפסוקי משלי, כגון: "כל פעל ה' למענהו/ וגם רשע ליום רעה" (משלי ט"ז: ד), או "אוגר בקיץ בן משכיל/ נרדם בקציר בן מביש" (משלי י': ה) (המאסף, ד', קע"ה). יש לראות בכך מעשה יצירה מקורי, המבוסס על מקורות היהדות. המחבר מנסה ללמד מוסר-השכל המבוסס על הטקסט המישלי המצוי במורשת היהודית תוך הידרשות לז'אנר של המשל.⁸⁰

⁷⁷ בסיפרי סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית עמדת על כמה היבטים של נושא זה.

⁷⁸ ל...ל, "משלי מוסר [-] פתיחה", המאסף, א' (תקמ"ד), עמ' פ"ט.

⁷⁹ יצחק אייכל בהקדמה ב' למשלי (שנכתבה בתקנ"ט, ולא נכללה במהדורה הראשונה) מזדה את הכותב כאחיו, יהואל אייכל. ראה, איצק אייכל, משלי (אופיבאן, תקס"ה), דף י"ב עא. החתימה היא א - ב, וכן יתר החתימות לפי סדר אי"ב מתחת לכל משל: המשל הבא ג - ד וכו'.

⁸⁰ ראה: "רחבעם הרשע" (ד: קע"ד-קע"ה); "אמנון הנער" (ד: קע"ד); "אביעזר הרואה" (ד: קע"ה-קע"ו); "אבנר הכורם" (ד: קע"ו). ראה בפרק על המשל בסיפרי סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית, עמ' 134.

המשל והסאטירה

מקומו המרכזי של המשל בהמאסף מעורר את השאלה אם המשל אכן תפקד כתחליף לסאטירה, כפי שצויין, כאמור, על-ידי כמה מן המבקרים. שהרי כבר בנחל הבשור התרה נפתלי הירץ ויזל בעורכים לכל ישתמשו ב"דרכי הסאטיר"ע".⁸¹ ואכן, לחובר שיער, כאמור, שהמאספים נזקקו לסאטירה באמצעות המשל.⁸² מתוך מיכלול של 55 המשלים שנדפסו בהמאסף רק כ-9 נראים כמשלים העשויים לשמש לביקורת ישירה או לסאטירה. משלים אלה נראים כרוזמים למיפעלה של ההשכלה העברית והם נועדו כנראה לקידום האידיאולוגיה שלה ולטיפוח מאבקה לשינוי פני התרבות היהודית. בבדיקת השימוש הסאטירי של המשל אין לנו הוודאות, שכמה מן המשלים הללו נכתבו לשם מטרה סאטירית מובהקת. כידוע, משלים רבים נוטים לאבד ממשמעותם האקטואלית, וכידוע אין בידנו כיום האפשרות לשחזר את הרקע של רבים מן המשלים הקלאסיים. משלים אלה איבדו במרוצת הזמנים את המשמעות שהייתה אקטואלית לזמנם ולמקומם, ותחת זאת הם קיבלו ארשת אוניוורסאלית, על-זמנית. כך, אולי, גם אירע לכמה ממשלי ההשכלה העברית, שמשמעותם הביקורתית הסאטירית בזמנם נעלמה מאיתנו, ואנו יכולים רק לנסות לשחזרה. במקום זה, הם נקראים מעבר לגבולות הזמן והמקום.⁸³

יש לומר, כי בביקורת המשל כסוגה סיפרותית העומדת ברשות עצמה קיימת נטייה לצמצם בחשיבות תפקודו הסאטירי של המשל. בלקהאם סבור, שהסאטירה היא מישנית לסיפר של המשל, ואך לעיתים רחוקות היא מטרתו. לא זו גם זו: המשל לא נועד, לדעתו, ללמד מוסריות במובן דידאקטי ישיר. המשל מקנן בתחום הבלתי-ברור שבין האסטיטיקה והאיתיקה. ואף מוסר ההשכל שניתוסף לפרומיתאום או לאפמייתיום במישלי איזופ, נועד יותר לצורך קיטלוג וסיווג מאשר להוות חלק אינטגרלי של הטקסט. עיקרו של המשל ליצור תדמיות של התנהגות אנוש, ולהציג את תמונת האמת מתוך כוונה לזעזע.⁸⁴

אך גם אם המשל לא תפקד במקום הסאטירה, אין כל ספק שהוא שימש כשלב-ביניים המכשר את בואו של הסיפור המשכילי הקצר. כפי שנוכחנו בדיוננו על הסיפורת, הסיפור המישלוני היווה שלב חשוב בניסיונותיהם של סופרי ההשכלה העברית בראשיתה לפתח סיפורת עברית. הזיגור הקיים של המשל שימש אותם בתקופת מעבר זו.

⁸¹ נחל הבשור, עמ' ח'. כרוך עם המאסף, א' (תקמ"ד).

⁸² פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א', עמ' 78-86, ועל הסאטירה, ראה עמ' 79: "הוא [המשל] היה להם גם במקום סטירה", וכן בהמשך: "המשל של ההשכלה העברית הוא הפוא כעין אות מבשר לסטירה העברית".

⁸³ "גמישותו" של המשל לקבל משמעויות ולאבד משמעויות נראית, לדוגמה, בהדפסת המשל "השמש והרח" במהדורה חדרית ("בס"ד") לילדים: השמש והרוח, על-פי "משלי שועלים" לר' ברכיה הנקדן, בעריכת רינה אסחייק (ללא פרטים ביבליוגרפיים, ישראל).

⁸⁴ בלקהאם, *The Fable as Literature*, עמ' 251-252.

אלה משלי המאסף

דרך המשל המודרני בראשיתה של ההשכלה העברית:

“ללמוד מוסר השכל במשל ומליצה”

Abstract

The fable was one of the most popular genre of the European Enlightenment as well as of the Hebrew Haskalah. Many fables were published in *Hameasef*, the first modern Hebrew journal (1783-1811) that opens the period of modern Hebrew literature. The fables published during the early period of Haskalah in Germany were recycled in textbooks and other publications. Some of them were original, but most of them were adaptations of the classical Aesopian fables or their Jewish equivalent, *Mishlei Shualim* by Berachyah Hanakdan.

Haskalah fabulists did endow universal fables with some Jewish and Hebrew coloration either by adding a moral based on Proverbs or talmudic adage, or using biblical style and idiom, but they also adhered to the fables' general and universal moral teaching.

This article follows up on the initial discussion in the chapter on the fable in my book, *Sugot Vesugyot Besifrut Hahaskalah Haivrit* (1999). The article now classifies the various fable phenomena in *Hameasef* into the Aesopian fables, narrative fables, fabulist stories, parables, poetic fables, and allegories. In each category, examples are cited and analyzed and the literary conventions of each are examined. The article then discusses the question of the adaptation of fables and the so-called 'original' fables, and examines the possible satiric function of the fable. The relation of the fable to the needs and aesthetics of Haskalah literature is discussed as well.